

УДК 929:59(092)Аверін«1885–1955»:94(100)«1939/45»

ПАРХОМЕНКО Віктор,
Українська природоохоронна група
(м. Київ, Україна)

fullmetalekolog@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3206-3199>

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В. Г. АВЕРІНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945) ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ

У праці розглянуто життєвий і творчий шлях маловідомого українського вченого-біолога В. Г. Аверіна (1885–1955) в роки Другої світової війни та післявоєнний період.

Метою є висвітлення та переосмислення діяльності В. Г. Аверіна в умовах війни й подальшого періоду відбудови, з розкриттям умов, у яких доводилося жити і працювати вченому, насамперед, під впливом репресій. Розглянуті окремі публікації вченого цього періоду, насамперед – із орнітології, ентомології та захисту рослин.

Вперше опрацьовано низку джерел та архівних документів, на основі яких вдалося з'ясувати і висвітлити досі маловідомі та невідомі події життя В. Г. Аверіна. Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизмі, об'єктивності, системності, науковості та всебічності. Застосовано методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу, біографічний та ін.

Джерельною базою слугували наукові публікації про Другу світову війну: праці з біографічними даними про В. Г. Аверіна (насамперед – В. М. Грами, І. Г. Підоплічко, Є. В. Зверозомб-Зубовського) та окремі публікації (7) В. Г. Аверіна. Також опрацьовані матеріали наступних архівів: Служби безпеки України, Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Харківського національного аграрного університету імені В. В. Докучаєва, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Окрім того, низку даних віднайдено в особистому архіві В. М. Грами (1936–2020).

Матеріал структуровано залежно від перебігу Другої світової війни та післявоєнного періоду в Україні та їхнього впливу на діяльність В. Г. Аверіна (створено 15-ть підрозділів). У кожному періоді висвітлені основні тогочасні

ПАРХОМЕНКО Віктор

події та умови, в яких доводилося жити й працювати В. Г. Аверіну, а також його наукові напрацювання. Вказано катастрофічні наслідки сталінських репресій (які й нині є маловідомими) з початку Другої світової війни. Розкрито особливості умов життя і наукової роботи евакуйованого в Узбекистан ХСГІ, насамперед важкі побутові умови. В розділі про реевакуацію зазначено основні злочини комуністичної влади, скоєні у звільнених містах України, а згодом – наслідки лисенківщини після сесії ВАСГНІЛ восени 1948 р. Розглянуто діяльність В. Г. Аверіна в останні роки життя, а також подальше забуття його наукових досягнень.

Виявлено, що діяльність В. Г. Аверіна в роки Другої світової війни та післявоєнний період була значною мірою обмежена політико-ідеологічними чинниками. Але вчений, попри складні часи, активно вів наукову роботу у сфері захисту рослин від шкідників, орнітології та ентомології. Хоча В. Г. Аверін майже в 10 разів менше писав публікацій, ніж в попередні роки, проте він активно їздив на конференції та вів громадську роботу, а перед нападом нацистів на СРСР багато зусиль доклав до виховання дітей на станції юннатів. Проте після сесії ВАСГНІЛ 1948 р. вчений майже ніким не згадувався.

Ключові слова: Віктор Григорович Аверін, розвиток науки, біографістика, історія науки, Друга світова війна та післявоєнні роки, тоталітаризм, сталінізм, комунізм, нацизм, більшовицькі репресії, наукова діяльність, Харківський сільськогосподарський інститут, Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва.

ACTIVITIES OF PROFESSOR V. G. AVERIN DURING WORLD WAR II (1939–1945) AND THE POST-WAR PERIOD THROUGH THE PRISM OF POLITICAL-IDEOLOGICAL FACTORS

The work examines the life and creative path of the little-known Ukrainian scientist-biologist V. G. Averin (1885–1955) during the Second World War and the post-war period.

The aim of the study is to highlight and reconsider the activities of V. G. Averin during the war and the subsequent reconstruction period, revealing the conditions in which the scientist had to live and work, primarily under the influence of repression. The study analyzes specific publications of the scientist during this period, particularly in ornithology, entomology, and plant protection.

A series of sources and archival documents were first processed, shedding light on previously unknown events in V. G. Averin's life. The research methodology is based on general scientific principles of historical knowledge: historicism, objectivity, systematicity, scientificity, and comprehensiveness. Source and archival analysis methods, biographical methods et al. were applied.

The research used scientific publications on World War II, works with biographical data about V. G. Averin (primarily by V. M. Grama, I. G. Pidoplichko, Ye. V. Zverozom-Zubovsky), and seven publications by V. G. Averin himself.

ПАРХОМЕНКО Віктор

Additionally, materials from various archives were processed, including the Security Service of Ukraine, the Institute of Archival Studies of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, Kharkiv National Agrarian University named after V. V. Dokuchayev, and the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. In addition, a number of data were found in the personal archive of V. M. Grama (1936–2020).

The material is structured based on the course of World War II and the post-war period in Ukraine and their impact on V. G. Averin's activities (15 divisions were created). In these periods considered, the main contemporary events and conditions in which V. G. Averin had to live and work, as well as his scientific contributions, are highlighted. The catastrophic consequences of repression, which are still little-known, are indicated, particularly those imposed by the totalitarian communist regime since the beginning of the Second World War. The peculiarities of the living conditions and scientific work of the evacuated Ukrainian Institute of Plant Protection (Ukrainian acronym: XCFI) in Uzbekistan are revealed, with a focus on difficult living conditions and food shortages. The section on re-evacuation specifies the main crimes committed by the communist authorities in liberated cities of Ukraine and later discusses the consequences of the Lysenkoism movement after the VASGNIL session in the autumn of 1948. The activities of V. G. Averin in the last years of his life are examined, along with the subsequent oblivion of his scientific achievements.

It is revealed that V. G. Averin's activity during the Second World War and the post-war period was significantly constrained by political-ideological factors. However, despite the challenging times, the scientist actively conducted research in the field of plant protection from pests, ornithology, and entomology. Although V. G. Averin wrote almost ten times fewer publications than in previous years, he actively participated in conferences and engaged in public activities. Before the Nazis' invasion of the Soviet Union, he dedicated significant efforts to the upbringing of children at the youth station. However, after the VASGNIL session in 1948, the scientist was almost never mentioned.

Keywords: *Viktor Grygorovych Averin, scientific development, biography, history of science, World War II and post-war years, totalitarianism, stalinism, communism, nazism, bolshevik repression, scientific activity, Kharkiv Agricultural Institute, V. V. Dokuchayev Kharkiv National Agrarian University.*

*Якби людина вміла задовольнятися тим,
що має, а не зазіхати на надбання сусіда,
вона б завжди насолоджувалась світом і свободою*
Жан де Лабрюйєр

Постановка проблеми. Віктор Григорович Аверін (1885-1955) – маловідомий учений, який зробив значні досягнення в зоології, мисливствознавстві та захисті природи України. В часи тоталітарної комуністичної влади він був забутий на довгі роки. Хоча нині про нього написана невелика кількість публікацій окремих авторів, але деякі періоди його життя й досі висвітлені недостатньо і, насамперед, – не розглянуті ключові події та явища, які вплинули на його життя під час війни.

Друга світова війна за сім років колосально вплинула на життя людей у всьому світі. В Україні війна забрала життя мільйонів, лишила по собі катастрофічні руйнування, через що період відбудови тривав понад 10 років. Цей важкий період і досі залишається малодослідженим у контексті діяльності українських вчених (насамперед через низку неправдивої інформації, яку поширювали в часи комунізму до 1991 р.), численні імена яких ще досі не отримали свого пошанованого місця в історії науки, національному пантеоні слави.

Аналіз публікацій. Життєвий шлях професора В. Г. Аверіна досі залишається малодослідженим, а особливо стосовно періоду Другої світової війни. Окремі загальні відомості з його біографії зустрічаються в деяких публікаціях: В. М. Грами, І. Г. Підоплічко, Є. В. Зверозомб-Зубовського, М. І. Котова, О. П. Корнєєва та ін. [38]. Зазначені автори побіжно торкаються подій періоду війни і післявоєнних років у життєописі вченого.

В. Г. Аверін з 1939 до 1947 рр. опублікував 25 праць, з яких автором проаналізовано сім, а в даній публікації детально розглянуто три [1–3]. Частину

матеріалів віднайдено в п'яти державних архівах: у м. Київ [13; 25; 47] та м. Харків [6; 35].

З метою висвітлення подій під час Другої світової війни та післявоєнного періоду проаналізовано праці С. І. Білоконя, О. П. Довженка, О. Стяжкіної, В. І. Кучера та ін. [8; 20; 29; 44]. Також використано книгу автора про українського ботаніка-лісознавця М. І. Бережного (1924–2021) [40]. Крім того, окремі події з життя В. Г. Аверіна висвітлено в попередніх працях автора [36–38]. Варто зазначити, що інформацію, яка стосується життя українських вчених в часи Другої світової війни та післявоєнної відбудови, зібрано з низки джерел [4; 9; 14; 20; 31 та ін.], оскільки більшість документів, які б відтворювали події війни, знаходяться в закритих архівах РФ.

Мета дослідження¹ полягає у всебічному висвітленні та переосмисленні діяльності В. Г. Аверіна під час Другої світової війни та в післявоєнні роки, насамперед, – розкритті умов, у яких він жив, особливостей його наукової та громадської діяльності, взаємовідносин з колегами тощо. Особлива увага приділена розкриттю основних впливів тоталітарного комуністичного режиму на його наукову діяльність. Для досягнення мети виокремлено завдання: на основі опрацювання маловідомих джерел висвітлити життєвий і творчий шлях професора В. Г. Аверіна за часів Другої світової війни та в післявоєнний період.

Викладення результатів пошуку. Друга світова війна (1 вересня 1939 – 2 вересня 1945) увійшла в історію світу як наймасштабніша та найкривавіша війна в історії людства, спричинена загарбницькою політикою тоталітарних режимів нацизму та сталінізму. Економічні, промислові та наукові можливості багатьох країн світу були направлені на протистояння нацизму. В Україні війна почалася 1 вересня 1939 р., коли частина сучасної її території, яка тоді входила до складу Польщі, була перерозподілена між Німеччиною та СРСР й німці

¹ Задумка написання цієї праці з'явилася у автора після пережитого оточення російськими військовими міста Суми в лютому-березні 2022 р., бомбардуваннями, обстрілами, ударами по інфраструктурі, а після зняття оточення – поїздками зруйнованими росіянами містами та селами в Сумській області.

бомбардували Львів й інші міста в Західній Україні. З привласненням цих територій тоталітарна комуністична влада вивезла в Сибір близько 1,5 млн. українців [20, с. 237]. У подальші роки вся територія України була втягнута в війну, що мало колосальний катастрофічний вплив. Зокрема, 22 червня 1941 р. розпочався масштабний наступ нацистів, а рівно через рік і один місяць (22 липня 1942 р.) – повністю захоплена вся територія України. Лише 28 жовтня 1944 р. Україна була звільнена² від нацистських загарбників, тобто деякі території були в окупації понад три роки. Внаслідок бойових дій загинуло понад 13 млн. українців, як військових, так і цивільних [20].

Особливості життя в Україні перед початком Другої світової війни.

Варто зупинитися на описі подій в радянському союзі 1930-х років та наслідків репресій, які дають зрозуміти в яких умовах жили науковці та українці в передвоєнні часи та з початком війни й розкрити низку подій, які значно впливали на їх життя. Хоча це досить відома інформація, але окремі ці матеріали варто розкрити більш детально.

Постійні арешти й репресії – в таких умовах жили українці в передвоєнні часи. Продовжувалися катастрофічні більшовицькі репресії 1920-х – 1930-х років [15; 21; 36; 51]. Як відмічав С. І. Білокінь – *«терор і тероризм лежали в самій природі комунізму»* й проводилися з перших днів совєцької влади в суто науковій основі й *«планувалися як одна з ланок народного господарства»* задля здійснення соціальної революції [8, с. 167, 659]. Метою арештів, голодоморів і депортацій було винищити якомога більше людей, насамперед – найкращих. Доказом того, що нищення було методичним в СРСР є те, що для всіх республік, країв та областей були створені ліміти на заслання й ліквідацію громадян зазвичай в межах 10-50 % населення. Через це були вбиті найкращі

² Варто зазначити, що справжнє звільнення України відбулося з набуттям Незалежності 24 серпня 1991 р. До цього часу століттями територія України була під окупацією різних країн, незважаючи на тисячолітню державність. У ХХ ст., після нетривалого виборонення Незалежності й створення Української народної республіки (1917–1921), знову на тривалий час (1922–1991) була окупована російсько-більшовицьким тоталітарним режимом, а в часи Другої світової війни — була під окупацією нацистів (прим. автора).

представники кожного суспільного класу та соціальної верстви. Це робилося з метою пропустити через репресії усе населення, через катування і страх змінити суспільство й створити «єдиний радянський народ»: залишити в живих лише тих, які влаштовували б більшовиків. В Україні це мало виключно протиукраїнський характер. Загалом винищували провідний прошарок країни з метою замінити «суспільними низами», якими легше маніпулювати. Були возвеличені Павліки Морозови та фанатики-маргінали – які могли донести на рідних заради «світлого майбутнього комунізму», або навіть вбити рідних, забувши про батьківські вірування та традиційні моральні цінності [8]. Зокрема, О. П. Довженко описав українців в ці часи наступним чином: «...вони не вивчають історію ... живуть запереченням Бога, власності, сім'ї, дружби. У них від слова «нація» лишився лише прийменник. У них нема вічних істин. Тому серед них так багато зрадників» [30, с. 428].

Тоталітарний комуністичний режим все активніше втручався в розвиток науки, а з середини 1930-х – влада встановила повний контроль й монополію на істину, через що науковці були відірвані від світової науки, не могли висловити свої думки і займалися лише тим чого вимагала влада. А наприкінці 1920-х було припинено «політику українізації» й упродовж 1930-х вчинено масові арешти, розстріли та депортації [45]. Внаслідок більшовистських чисток майже повністю було винищено українську інтелігенцію, зведено нанівець український інтелектуально-культурний потенціал [8]. Тисячі науковців «старої» школи загинули, були заслані в концтабори й розстріляні за абсурдними або фальсифікованими звинуваченнями (наприклад – «діяльність в контрреволюційній діяльності» або «належали до буржуазії й відвідували інші країни»). Причому арештовували науковців й різних діячів багатьох сфер і напрямів лише за те що вони були спеціалістами й належали до буржуазії. Ті хто після арешту й заслання залишився живий – отримали тавро «ворога народу» і всіляко піддавалися утискам влади, залякуванню й забуттю. На

результати їх багаторічної наукової праці навішували тавро «буржуазно-націоналістичний мотлох», забороняли друкувати і згадувати й згодом знищували або поміщали до спецхронів. Деякі напрями в науці забороняли на довгі роки, зокрема на тривалий час було загальмовано розвиток генетики, кібернетики, біології та ін. Унаслідок зупинялася робота цілих наукових установ (насамперед УАН): закривалися інститути, наукові заклади, музеї, театри тощо [8, с. 204; 28; 45].

На заміну репресованим фахівцям приходили некваліфіковані працівники-конформісти й фанатики, котрі зазвичай мали лише середню освіту, але мали багато амбіцій через відомий лозунг тих часів – *«хто був ніким, той стане всім»* [8]. Проте наукову роботу вони неспроможні були виконувати через брак знань і досвіду. Все більшого поширення набував плагіат, зокрема переробка неопублікованих праць репресованих науковців та використання їхніх матеріалів. У плагіаті «нових» науковців ніхто не міг звинуватити, насамперед через страх, а також оскільки вкрадені праці зазвичай вони отримували зі спецхронів, куди передавалися конфісковані у репресованих вчених матеріали. Також набувало поширення явище, коли змушували інших науковців писати праці за авторством провладних прислужників.

В ці часи, наприкінці 1930-х та в 1940-ові рр. змусили виїхати до інших республік деяких провідних українських науковців (насамперед до Москви та Санкт-Петербургу), що додало нищівного удару по науці в Україні³. Можна припустити, що такі імениті науковці як І. І. Шмальгаузен (1884–1963) та М. С. Гіляров (1912–1985) були змушені залишити Україну наприкінці 1930-х рр. й працювати в Москві. Натомість, серед українських митців є свідчення О. П. Довженка (1894–1956), який наголошував що його змусили переїхати працювати до Москви, не даючи можливості повернутися до України [20].

³ Це питання потребує окремого дослідження, оскільки автором при поверховому ознайомленні не виявлено прямих згадок або свідчень вчених-біологів щодо примушеного виїзду.

Більшовики винищили найкращих й в інших верствах населення, через що господарська та культурна діяльність в Україні зазнала катастрофічної шкоди й почала зупинятися і це призвело до погіршення соціально-духовного клімату суспільства [45]. Зокрема, селян загнали в колгоспи, винищили «куркулів» – найбільш досвідчених і трудящих. Катастрофічний вплив мав голодомор – загинули мільйони ні в чому невинних людей. А на їх місце влада переселила російське населення (особливо на степову Україну), пояснюючи це як «дефіцит робочої сили» [8]. Варто зазначити, що в сільській місцевості повторився сумний досвід, як і з науковцями – радвладу в селі взяли маргінали-пристосуванці, «влада конокрадів» – саме вони вирішували кого арештувати, депортувати, обкласти податками. В результаті арештовували науковців-аграріїв та знаходили нових «куркулів» аби лише звинуватити їх в усіх бідах [8; 28]. Внаслідок цих дій селяни в колгоспах виробляли менше продукції аніж в 1914 році, попри залякування арештами, непосильними податками, забороною покидати села, та збільшенням трудоднів тощо. Проте, влада досягнула мети – тримати все під контролем [8].

Малоосвіченість була й серед катів НКВС, зокрема станом на 1937 рік серед оперативників УТБ НКВС/УНКВС (без кадрів ГУТБ Центру) нижчу освіту мали 18219 (76,3 %) [8]. Але ці малограмотні, настільки захопилися арештами й вбивствами невинних людей, що наприкінці 1930-х нищення людей вийшло з під контролю. Арештувати могли кожного і навмисно поширювалося що вбивають й невинних, щоб ніхто не відчував безпеку й перебував у постійному страху [8]. Окрім того, влада впроваджувала практику доносів, причому й на самих донощиків [44, с. 63]. Для цього серед суспільства поширювався лозунг: *«Кожен комуніст – це співробітник НКВС, а кожен громадянин – помічник»*, тобто ніби навколо лише одні вороги. Все більше поширювалася мережа сексотів – секретних доносчиків, щоб кожен радянський громадянин був під наглядом і *«жоден громадянин, де б він не мешкав, не залишився непомітним*

для пильного ока таємної поліції» [8, с. 584]. Через це панувала атмосфера страху, підозр, всі боялися і з'явилася приказка – «кожен третій – секретний співробітник» і «в Америці на трьох людей одна машина, а в нас на одного три машини – таксі, швидка й чорний воронок» [40, с. 26; 44, с. 63]. Лише до органів прокуратури в 1937 році відправили 54 825 робсількорівських листів, з них майже 80 % – взяли на облік [8]. В містах доноси були ще більш поширені – половину міського населення занесли в чорні списки НКВС⁴ [8]. Окрім того, К. Штепа відмічав що заслуги партійного діяча чи радянського громадянина вимірювалися кількістю доносів й секретар Київської міської організації намагався встановити мінімальні норми доносів, наприклад для члена партії – 50-100 [8].

Аби не дати вийти діяльності НКВС з під контролю, перед війною (1937-1938 рр.) в советах прокотилася хвиля нищення кадрових чекістів [8]. У результаті цього репресії зменшили свій темп – був досягнутий потрібний результат. Але всеодно режим захищав катів – щоб не були відомі їх прізвища та результати діяльності, їх справи з часом нищилися. І діяльність НКВС продовжувалася всі подальші роки існування советів, хоча вже, зазвичай, в менших масштабах [8].

На В. Г. Аверіна цей період репресій мав колосальний вплив – він майже повністю полишив науку, перестав публікуватися й присвятив свою діяльність навчанню дітей на станції юннатів [38]. А наприкінці 1930-х, в передвоєнні роки про його життя відомо вкрай мало. Рукописи В. Г. Аверіна за цей період не віднайдені або ж вони не збереглися. Натомість, є спогади колег В. Г. Аверіна про наслідки чисток серед науковців у сфері захисту рослин: С. І. Медведєв (співпрацював з В. Г. Аверіним тривалий час) згадував, що через арешти спеціалістів рівень знань став вкрай низький, зокрема у колгоспах СРСР «майже всіх досвідчених фахівців було репресовано», а на заміну їм прийшли

⁴ А для решти – існували допити, під час яких могли отримати будь-яке звинувачення (прим. автора).

невігласи і були такі випадки: «за наказом агронома, на вівсяне поле виїжджає кінна упряж з насосом-оприскувачем та ретельно поливає отрутохімікатами посіви, де на берізці польовій (*Convolvulus arvensis*) живляться великі гусені з довгим рогом, тобто гусінь бражника берізкового (*Agrius convolvuli*), від невігласства переплутана з гусінню лучного метелика (*Loxostege sticticalis*)» [38, с. 36].

Крім того, є свідчення, що матеріали колег В. Г. Аверіна активно використовувалися псевдонауковцями. Зокрема, К. К. Фасулаті зміг захистити кандидатську дисертацію на асканійських ентомологічних матеріалах, зібраних та визначених репресованим С. І. Медведєвим [15; 35]. Інші плагіатори, використавши матеріали репресованих вчених, сподівалися досягти успіхів і популярності. Проте вони не врахували, що наука не стояла на місці і матеріали швидко втрачали актуальність, переставали бути передовими та унікальними.

Варто зазначити, що в Україні через арешти й розстріли найбільше постраждала сфера культури. Зокрема, було відправлено до концтабору приятеля й колегу В. Г. Аверіна – українського письменника Остапа Вишню (1889–1956), з яким він разом їздив на полювання й залишив низку спогадів (насамперед в 1920-і рр.). Низка творів цього видатного українського письменника на тривалий час були вилучені з бібліотек і заборонені [8; 38].

Початок війни (1939–1941). Колишній СРСР почав готуватися до війни ще з 1930-х рр. – активно нарощував військову міць та взявся за арешти і депортацію іноземних громадян: насамперед виселено з України німців і поляків [8, с. 461; 30].

А незадовго до початку війни (1937–1938 рр.), взялися з фанатизмом проводити чистки серед офіцерського військового складу. Внаслідок цього невігласи, фанатики та пристосуванці прийшли на заміну спеціалістам військової справи. Як зазначає С. І. Білокінь – раніше чистки не проводилися, оскільки ще не встигли приготувати заміну [8]. Ці заміни мали катастрофічні

наслідки – під час війни нова заміна показала свою повну непридатність, через що під час боїв загинули мільйони радянських солдат.

В 1939–1940 рр., коли нацисти розпочали спробу експансії всього світу, СРСР (до складу якого в 1922 р. була приєднана Україна) долучився до цієї ганебної війни. Зокрема, радянський союз розпочав війну з метою окупації Фінляндії (30.11.1939–13.03.1940 рр.). Лише через колосальні втрати (321–722 тис. поранених і вбитих) повномасштабне вторгнення було припинено, хоча всеодно частина захоплених територій (десята частина Фінляндії) так і лишилися за советами. Невдовзі були окуповані Бессарабія, Північна Буковина й район Герца (28 червня – 3 липня 1940 року) – Румунський уряд попри наміри чинити опір, прийняв ультиматум і добровільно віддав ці території. Також Радянським союзом проведена анексія Прибалтійських країн (Литва, Латвія та Естонія) 05.08.1940, причому совети заплатили Німеччині 31,5 млн. рейхсмарок аби у них не було претензій. На захоплених територіях розпочалися репресії – відбувалися розстріли та утиски населення (особливо патріотів та активістів) і депортація в Сибір (причому багато з них загинули в довгій дорозі та через суровий клімат). Обидва тоталітарні режими, як нацистський, так і комуністичний, стали головними катастрофами ХХ століття [8; 44].

Щодо перерозподілу Польщі з Німеччиною – коли СРСР отримав територію Західної України, то тут одразу почалися депортації українців й лише в 1940–1941 рр. виселено 190,1 тис. людей (в подальші роки депортацію лише посилили). Причому, вже одразу після окупації, 22 вересня 1939 року у Львові совети розпочали арешти «ворогів народу», тобто у них вже заздалегідь були списки й плани по розстрілам і депортаціям [8]. Натомість, почалося активне заселення «нових громадян»: насамперед етнічних росіян, а також проросійських та прокомуністичних «малоросів» – зокрема, в 1940 р. понад 75 тисяч партійних діячів, вчителів, лікарів, аграріїв тощо (за іншими джерелами – 86 тис.) [30; 44]. Для сприяння заселенню, у Львові місцеві

студенти у ВНЗ складали лише 23-50 %, у Чернівцях – не більше 50 %; окрім того випускників відправляли у східні області України або інші республіки совєтів [30, с. 471].

Посилення тоталітарного контролю в СРСР (1939-1941). З 1930-х рр. тоталітарна комуністична влада все більше втручалася в життя українського суспільства – було обмежено вільне пересування людей, створено «режимні території» (забороняли оселятися всім, хто проходив за різними звинуваченнями, таких людей називали «мінусники»), проведені тотальні репресії й виселення. Тих кого арештовували – ставили ярмо «контрика» й постійно контролювали, щоб в будь-який момент знову запроторити за ґрати [8]. Загалом, лише російська нація стала головною, інші ж нації, зокрема й українці, зазнавали утисків.

Також був наказ від 26.06.1940 р. – задля посилення трудової дисципліни, ввести 8-годинний робочий день і семиденний робочий тиждень, а тим хто запізниться загрожувало тюремне ув'язнення від 2 до 4 місяців або виправно-трудова робота до 6 місяців та відшкодування державі 25 % зарплатні. А до кінця 1941 р. покарання замінили на більш суворе – термін ув'язнення зріс від 5 до 8 років [44]. Внаслідок цього, працівники за будь-яких умов намагалися не спізнюватися на роботу. Через це, зокрема, загинув зоолог, ентомолог із Києва Іраклій Щоголів, про що зазначено в архіві В. М. Грами: *«Іраклій Щоголів, спеціаліст української ентомологічної термінології, жив у передмісті Києва. Вранці, відправляючись на роботу, він не зміг сісти в жоден з автобусів, кинувся бігти по автотрасі, біг, внаслідок помер від розриву серця»* [35, с. 934]. Загалом, про життя людей у ці часи писали: *«працював у колгоспі чи біг на роботу на завод, панічно боявся запізнитися... жив надголодь, платив величезні податки, ходив у військових одностроях, стояв у чергах»* [44, с. 39].

У 1938–1940 рр. В. Г. Аверін навчався у вечірньому Харківському університеті марксизму-ленінізму [6, арк. 27, 39]. З роками таке навчання стало поширеним для більшого затвердження і просування радянщини.

Набуло масового поширення написання доносів та наклепів на підлеглих, співробітників, колег, оскільки керівні посади отримували часто фанатики-комуністи й невігласи, які не маючи відповідних знань і досвіду, були більше ні на що неспроможні й тому активно використовували доноси для втримання посади або просування по службі. Причому, в Харківському сільськогосподарському інституті (далі – ХСГІ⁵), де в той час В. Г. Аверін працював викладачем, через поширені доноси, призначені директори змінювалися один за одним – в 1930–1941 рр, тобто за ~ 10 років, змінилося понад десять директорів [15; 35]. Окрім того, в деяких університетах «нові» науковці лише імітували бурхливу наукову роботу й шукали на чому зробити відкриття, інколи змушуючи справжніх спеціалістів писати за них публікації.

Невдовзі перед нападом Німеччини на СРСР, комуністична влада розпочала арешти, насамперед потенційних «ворогів народу» – тих, хто в минулому проходив за різними звинуваченнями. Через це низка науковців, які в 1930-і роки пережили сталінські чистки й залишилися в Україні, напередодні війни були знову заарештовані та заслані в концтабори в Азію. Деякі з них вже не пережили повторний арешт. Така доля спіткала й колегу В. Г. Аверіна – орнітолога та біоценолога В. В. Станчинського (1882-1942), якого в 1941 р. заслали в концтабір (м. Вологда), де він невдовзі загинув [36].

Передбачувано, що арешт загрожував й В. Г. Аверіну, оскільки в середині 1930-х рр. його намагалися звинуватити в «контрреволюційній діяльності» й низка комуністів-псевдонаукоців не скупилася на галасливі та принизливі звинувачення на його адресу [36]. Намагалися отримати компромат і від його колег-науковців, наприклад у 1930-і рр., допитуючи В. В. Станчинського, але

⁵ Нині – Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва

вчений-еколог лише відмічав, що «Віктор Григорович відійшов від громадської роботи, хоча в минулому мав велику енергію... був природженим громадським діячем, який полюбляє організаторську роботу» [13, арк. 38–39].

Яким чином В. Г. Аверіну вдалося уникнути арешту достеменно невідомо. Є кілька пояснень. По-перше, через підтримку колег – з аналізу архівних документів виявлено, що В. Г. Аверіну допомагав професор, відомий ентомолог і спеціаліст в сфері захисту рослин – М. М. Богданов-Катьков. Наприкінці 1930-х рр. він написав обґрунтування щодо присудження Віктору Григоровичу вченого ступеня доктора сільськогосподарських наук за сукупністю його наукових праць і наголошував, що В. Г. Аверін є «найкращим знавцем шкідників України»⁶, оскільки багато років віддано працював на цій ниві [6, арк. 11]. Це вдалося й В. Г. Аверіну – присвоєно вчене звання професора кафедри зоології та ентомології ХСГІ [6]. Цим вчинком сподівалися, що визнаного радянською владою вченого було складніше арештувати й вислати, хоча для тих часів насправді це не було перепорою (зокрема, на прикладі академіка М. І. Вавілова, арештованого 1940 р.). По-друге, В. Г. Аверін залишався одним з небагатьох спеціалістів у сфері захисту рослин у часи, коли в СРСР продовжувалося акцентування уваги на прикладну зоологію. Третя причина – він не їздив за кордон (лише планував відвідати Америку наприкінці 1920-х), як багато інших науковців [25]. Варто уточнити, що в ті часи тоталітарний комуністичний режим арештував і вислав у табори багатьох науковців, які відвідували «недружні» країни (насамперед Америку й Західну Європу), звинувативши їх у шпигунстві [8]. По-четверте – більшовики арештовували не всіх, а лишали окремих осіб, які працювали «ще до Великого терору» [8, с. 584].

Попри пошуки автора в різних архівах матеріалів про допити В. Г. Аверіна (наприклад, були зроблені запити в архів СБУ) не віднайдено.

⁶ В усіх випадках переклад українською — автора.

А сам вчений ніколи не згадував у своїх записах про це, насамперед оскільки тоді існувала сувора заборона розголошення інформації про допити, як військову таємницю під загрозою розстрілу [8]. Варто зазначити: брат В. Г. Аверіна – Всеволод (1889–1946) був арештований в 1930-і рр. і тривалий час пробув у виправних таборах [35].

Низка науковців-колег В. Г. Аверіна з метою уникнення репресій та ув'язнення після більшовистських чисток та арештів 1930-х рр., переїхали з України до віддалених регіонів СРСР. Зокрема: С. І. Медведєв невдовзі після звільнення з виправного табору виїхав до Кавказу, а згодом на Алтай; Г. А. Правіков, Б. С. Вальх ⁷, Н. Т. Нечаєва – виїхали в Туркменістан [36]. При цьому, навіть син В. Г. Аверіна – Юрій, наприкінці 1930-х, разом з дружиною виїхав на Далекий Схід у Кроноцький заповідник ⁸ [4].

У ці страшні часи В. Г. Аверін продовжував викладання в ХСПІ, проте він став значно менше (майже в 10 разів) публікуватися в порівнянні з минулими роками [38]. Зокрема, у цей час вісім його праць стосувалися вивчення корисних і шкідливих тварин – про користь граків і шпаків, про шкідників дубового китайського шовкопряда та біологічні методи боротьби зі шкідниками, тощо [2; 38]. Крім того, В. Г. Аверін активно їздив у різні музеї, досліджуючи наукові колекції. Так, в одному з листів (14 квітня 1941) зазначено про пошук колекції С. Я. Парамонова, а саме жуків виду *Cicindela soluta* [25]. Крім того, В. Г. Аверін приймав участь в конференціях, зокрема в праці М. В. Лазорко згадується про доповідь В. Г. Аверіна «Історично-географічний огляд видів родів *Carabus* та *Cicindela* фауни УРСР» на сесії УРСР з вивчення флори і фауни України (м. Київ, 6-9 травня 1941 р.) [38]. На жаль автором й досі не віднайдено цю доповідь і можливо збірник не був надрукований через початок війни.

⁷ Б. С. Вальх повернувся в Україну перед самим початком війни [25, арк. 14].

⁸ Кроноцький заповідник — існує з 1934 р., площею понад 1 млн га, розташований на півострові Камчатка.

Утім, найбільше енергії в цей період В. Г. Аверін спрямував на навчання молоді: з 1934 до 1941 р. він був науковим керівником відділу біології Палацу юних натуралістів, де проводив багато занять з дітьми, навчаючи їх зоології та ботаніці, а також в 1939–1941 рр. написав 13 публікацій-настанов⁹ для навчання дітей [2; 17; 38]. До занять з дітьми він залучав своїх колег-біологів [17; 38].

Варто зазначити, що лише за перші шість місяців 1941 р., до масштабного нападу Німеччини, В. Г. Аверін надрукував 10 праць. Тоді як у подальші 14 років, тобто до свого останнього дня, він опублікував усього 13 праць. Хоча праці були написані на високому рівні, але вони вже не цитувалися більшістю науковців, оскільки стало нормою забуття всіх здобутків вчених «старої» школи й просування здобутків лише прокомуністичних науковців [36; 38].

Напад Німеччини на СРСР (1941). 22 червня 1941 р. почався повномасштабний наступ Німеччини на СРСР, і, як вказує В. Ловер, окупація нацистами України була *«найрадикальнішою колонізаційною кампанією в історії європейського завоювання та розбудови імперій»* [44, с. 28]. Радянський режим в перші дні нападу Німеччини ще більш посилив каральний механізм, зокрема було затверджено «Положення про військові трибунали», яке розширило мережу військової прокуратури й віднині вона стала більше схожа на «трійки» 1930-х рр., оскільки вирок міг виноситися в стислі строки без свідків і адвокатів [44]. Насамперед це відобразилося на всіх колишніх «ворогах народу» та будь-яких невігідних владі людях, яких тепер могли легко засудити, чи навіть розстріляти без суду і слідства. Тому розстріляли багатьох запроторених за ґрати людей (серед яких було багато арештованих за «політичними статтями» науковців), зокрема в Києві вбили 346 в'язнів, в Луцьку – 870¹⁰ [8]. Дані по стратах у всіх тюрмах України часто невідомі,

⁹ На жаль, попри тривалі пошуки, жодна з настанов нині не віднайдені автором.

¹⁰ Перелік можна продовжувати, але це тема окремого дослідження.

оскільки документи знищувалися, а місця поховання жертв приховували, як і їх кількість.

Варто зазначити, що в цей час комуністи спалили книги з таємного відділу колишньої Всенародної бібліотеки України (~ 100 тис. примірників) [8].

Через активне просування німецьких військ в Україні, НКЗ УРСР у липні 1941 р. видало розпорядження про скорочення науково-дослідних робіт. Через це, в ХСГІ, як і в усій Україні, було скорочено значну кількість наукових працівників, Зокрема, 1 серпня 1941 р. В. Г. Аверіним був написаний рапорт директору ХСГІ щодо скорочення низки працівників – О. С. Лисецького, М. М. Кушбабай, О. Ц. Коваленко та ін. [38]. Багато викладачів, а також студентів пішли воювати. Серед працівників ХСГІ, станом на 1 серпня 1941 р., понад 700 осіб пішли на фронт [14]. Це і добровольці, і призвані до лав армії. З колег В. Г. Аверіна пройшли війну О. С. Лисецький, І. Г. Підоплічко, П. П. Орлов, С. І. Медведєв та ін.

Евакуація населення в Україні. У другій половині 1941 р. наступ нацистів набував усе більших темпів, тому в низці міст почалася евакуація, проте, все зробити вчасно не встигали. Щодо особливостей евакуації ХСГІ варто зазначити наступне – це було вкрай складно, оскільки заздалегідь нічого не було підготовлено, попри надіслані детальні інструкції, як і в інших містах та наукових установах [44]. Причому з наукових та навчальних установ вивозили лише частину майна й невелику кількість людей, а в першу чергу – продукти й техніку [35]. Евакуаційні ешелони потрапляли під обстріли, а ті, які вціліли – тривалий час кружляли в пошуках потрібного місця в СРСР [34].

Варто наголосити, що з наукових установ і музеїв комуністи евакуювали лише устаткування, не приділяючи увагу колекціям, архівам і науковим бібліотекам. Натомість, в Першу світову, в 1915 р. з Київського зоологічного музею царський уряд вивозив на тимчасове зберігання окрім обладнання, й колекції (до м. Саратов). Подібна практика вивезення колекцій була й в інших

містах, наприклад – в краєзнавчих музеях: у м. Житомир (вивозили до м. Ростов-на-Дону). А в Другу світову війну комуністичний режим вивозив лише матеріальні цінності, зокрема в Київському зоомузеї – лише оптику [9]. Тому була втрачена унікальна колекція птахів В. Г. Аверіна, яка зберігалася в цьому музеї [38].

Щодо евакуації співробітників – це робилося поспіхом, таємно і з порушенням низки правил, оскільки вивозили людей виключно за списками і вкрай вибірково. Рішення щодо доцільності евакуації тієї чи іншої особи давали міський або районний комітети КП(б)У, звертаючи увагу лише на цінність для СРСР [14]. Тому деякі науковці зі значним стажем не потрапили до цих списків. Причому, евакуацію всіма силами приховували; навіть існувала заборона говорити про неї [20]. Натомість, чимало людей, які були в списках, свідомо лишилися, оскільки не змогли покинути рідних. Загалом, під час війни та повоєнні роки евакуювалося ~ 2 млн. українського населення й майже виключно – зі східних областей (94 %) [30, с. 462]. Тобто населення більшої території України залишили напризволяще, хоча у подальші роки їх переслідували й ставили тавро зрадника всім, хто жив в окупації.

Окупація нацистами України. Менш ніж через три місяці після вторгнення в Україну, німці окупували Київ (19.09.1941 р.), а невдовзі й Харків (окупація тривала 641 день – 24.10.1941-23.08.1943 р.). 22 липня 1942 р. була окупована вся територія України.

Спочатку частина українців сподівалися, що нацистський тоталітарний режим буде краще комуністичного й умови життя покращаться. Зокрема, Розенштіль відмічав що *«український народ бачить у Німеччині свого визволителя від комуністичного панування і в основному налаштований антирадянськи»* [8, с. 160]. Натомість, варто розуміти, що за понад 20 років безперервних репресій комуністами люди в Україні були залякані й вже боялися висловлювати свої думки [8]. А приєднані в 1939 році території

Західної України, і в роки війни, і після війни – намагалися чинити спротив обом тоталітарним режимам.

Нацисти, як і комуністи, сприймали Україну виключно як ресурс. Нова окупаційна влада в Україні продовжила жорстоке ставлення до українців, як і попередня комуністична. За планом «Ост» передбачалося виселення 65 % населення із Західної України, а загалом в Україні, Білорусії та Прибалтиці мало лишитися 14 млн. жителів, а 46-51 млн. мали виселити в Західний Сибір, Північний Кавказ, Південну Америку та Африку. Замість виселених – селити німців (~10 млн.). Гітлер наголошував що його місія це знищення слов'ян: *«Усі необхідні заходи – розстріли, виселення і т.п. ми... здійснюємо і можемо здійснювати»* [8; 30, с. 404]. Тепер замість комуністичних концтаборів були створені німецькі «фабрики смерті». Зокрема, в Києві лише в одному місці віднайдено масове захоронення 6329 вбитих німцями людей [8]. Загалом, у 230 концтаборах і гето нацистів та 250 місцях масового знищення загинуло 5,5 млн. людей [29].

Німці для залякування населення проводили вибіркові облави на окремі квартали й розстрілювали або всіх, або певну кількість [8]. Поширилося вивезення людей у рабство, на примусові роботи – «остарбайтерами», в результаті всього вивезли ~ 2,8 млн., з яких 2,4 млн. українців [29; 30, с. 462]. Для контролю за населенням Гітлер наголошував над найшвидшим створення інформаційної системи, кращої ніж НКВС [8].

Як і комуністи, які до 1934 р. вважали столицею України Харків, німці також намагалися принизити значення Києва як столиці, й розмістили ставку Гітлера «Вервольф» біля Вінниці, а на грошах – друкували м. Рівне, центр Райхкомісаріату в Україні [8].

Німці зазначали що не треба місцевому населенню давати вищу освіту, оскільки в майбутньому це спричинить опір людей проти їх влади. Зокрема дітей в школах навчали до 14 років (окрім деяких гімназій), закрили низку

університетів, але відкрили низку шкіл зі спеціальностей, які були вигідні німцям (насамперед ремісничі тощо); натомість для агітації в Україні друкували понад 100 періодичних видань [29]. Це було тотожним до дій комуністів: Сталін зазначав що освіта має надаватись лише в певних рамках. Більш детально це тлумачення пояснив Ленін, з чого стає зрозумілим, що гасло «ліквідувати безграмотність» має зовсім інше значення, а не відродження нової інтелігенції: *«Ліквідувати безграмотність» варто лише для того, щоб кожен селянин, кожен робітник міг самостійно без допомоги, читати наші декрети, накази, звернення. Мета – цілком практична. Тільки і всього»* [8, с. 652]. Варто зазначити, що попри відкриті школи комуністами, в Україні була значна частка неписьменних, зокрема станом на 1 квітня 1942 року 23414 українців з 193046 старше 16 років були неписьменними, тобто 12 % [8]. Загалом, С. І. Білоконь зазначав: *«Сили, що прагнули до панування над іншими народами, завжди починали із заходів проти його освіти»* [8, с. 652].

Як і комуністи, німці знищили найкращих. Зокрема, на початку 1942 р. арештували понад 200 активістів національного і культурного відродження України, з яких 40 розстріляли [29].

Загалом в часи окупації німцями були створені вкрай складні умови для життя українців [30]. Зокрема, в книзі С. І. Білоконя наводиться лист М. Бормана за 23.07.1942, в якому зазначено що в Україні вмирає дітей у 82 рази більше ніж у Швеції, Німеччині й США, й смертність перевищує народжуваність. На це Борман пише: *«Ми можемо бути лише зацікавлені в тому, щоб скорочувати приріст населення окупованих областей»* [8, с. 651].

Це пояснює, чому німці у найбільших містах України спричинили голодомор, масові розстріли, а також чому фактично було відсутнє медичне обслуговування населення. Внаслідок цього в Україні загинули сотні тисяч цивільних, зокрема в Харкові під час нацистської окупації з різних причин загинуло понад 300 тис. мирних жителів міста [14]. За іншими даними,

уточнюється, що від голоду в Харкові померло понад 22,6 тис. людей, а в Києві – від голоду, холоду та хвороб – від 80 до 120 тис. людей [44]. Серед колег В. Г. Аверіна без належного лікування в Харкові загинув 8 грудня 1942 р. його вчитель зі студентських років – О. М. Нікольський¹¹ (1858–1942), а в м. Артемівськ (нині – Бахмут) – Б. С. Вальх (1876–1942), який на початку ХХ ст. працював разом з В. Г. Аверіним у Харківській земській управі [38].

Щодо науковців, які лишилися в окупації, варто зазначити що чимало з них всіляко намагалися виїхати за кордон – спершу до Західної Європи, а після війни – в Америку чи Австралію. Це пояснюється насамперед тим, що багато вчених «старої» школи після репресій 1930-х рр. планували втекти з СРСР в попередні роки, проте не могли цього зробити, оскільки для всіх заборонявся виїзд за кордон¹². Вони розуміли, що після перемоги над Німеччиною, залишатися в тоталітарній комуністичній державі вкрай небезпечно через репресії та принизливе ставлення до науковців «небільшовицького походження». Оскільки перед війною (1937 року) з'явився новий термін – «ворог народу», й таке ярмо отримали більшість науковців; і це було вироком – і для них, і для всіх рідних: через це їх могли в будь-який момент арештувати, вислати або розстріляти. Також постійно переслідували і цькували їх рідних і навіть дітей [8]. Натомість, втекти за кордон було вкрай складно й ризиковано – оскільки в разі невдачі втікача чекала смерть, а його родичів – зсилки або цькування на все життя. Окрім того навіть й у разі вдалої втечі – за кордоном існувала радянська мережа, яка переслідувала втікачів.

Тому, низка тих кого вже зачепили сталінські репресії, розуміли що з поверненням комуністів, почнеться нова хвиля репресій, і через це втекли за кордон багато колег В. Г. Аверіна по ХСГІ: до Бразилії виїхав зоолог

¹¹ Олександр Михайлович Нікольський (1858–1942) — біолог, мандрівник, педагог, популяризатор науки, герпетолог, професор, академік Академії наук України.

¹² Варто зазначити, що в часи СРСР селяни мали ще більш жахливі умови життя – вони навіть не могли виїхати з села (їм не видавали паспорти), а мали весь час працювати в колгоспах. Лише 1974 року селянам дозволили видавати паспорти, тобто майже 50 років комунізму вони жили як за часів кріпацтва (прим. автора).

Д. В. Зайцев [35], а з асканійських колег – ботаніки Н. Д. Десятова-Шостенко та Н. Т. Осадча-Яната – дружина еколога та ботаніка О. А. Янати, який загинув у виправному таборі. Серед інших науковців, що також працювали в галузі зоології, варто згадати київських зоологів – Л. А. Шелюжко, М. С. Образцова, С. Я. Парамонова [31]. Водночас, доля деяких вчених-зоологів досі залишається невідомою, зокрема це стосується ентомолога ХСГІ М. С. Дехтярьова [35].

Виїзд ХСГІ до Узбекистану (1941-1943). Установи Академії наук України зазвичай евакуювали до Уфи та інших міст РРФСР. Було створено «Науково-технічний комітет сприяння обороні», який мав на меті посилити взаємодію українських вчених з військовими органами та підприємствами що випускали озброєння. Загалом, в евакуації на початку 1943 року над різними оборонними завданнями працювали 578 науковців АН УРСР [29].

ХСГІ вивезли до Узбекистану разом з працівниками (всього близько 60 родин) та частиною студентів, яких звільнили від мобілізації (всього 152). Варто зазначити, що на початку 1940 р. в ХСГІ працювало 95 науково-педагогічних працівників без допоміжного персоналу [14], а отже понад третину звільнили або не включили в евакуаційні списки. З устаткування ХСГІ вивезли три вагони, проте майже виключно матеріальні цінності – оптику та ваги [14]. Майже три роки (19.09.1941–10.08.1944) інститут перебував у м. Катта-Курган в Узбекистані [6, арк. 151].

Подобиць виїзду В. Г. Аверіна не знайдено. Зокрема невідомо як йому вдалося вивезти своїх доньок та онуків, але оскільки вони вкрай доброзичливо згадували про нього все життя, можна припустити, що їх він не покинув, як це в ті часи зробили деякі керівники, науковці та різні працівники установи.

15 листопада 1941 р. ХСГІ розпочав роботу на новому місці [6, арк. 30]. Умови життя в евакуації були вкрай складними, оскільки житлових будинків виділили дуже мало і директор інституту П. Т. Дмитренко зазначав, що надані приміщення не задовільняють потреб навчальної роботи, а гуртожитки

студентів не забезпечують нормальних побутових умов [14]. Відомо, що загальна площа приміщень для студентських та викладацьких гуртожитків і службових приміщень становила лише 1 100 м² [14]. Оскільки, як було вказано вище, загалом евакуювали понад 300 працівників і студентів ХСГІ, то на одну людину припадало менше 3 м² житлової площі, що є вкрай мало¹³. Проте, на це ніхто не звернав увагу. Окрім того, постійно існувала проблема нестачі їжі, оскільки працівники отримували їжу за талонами, а в тилу норми були вкрай малими та недостатніми, тому всі постійно недоїдали, що легко можна побачити на фотографіях тих часів (див. фото нижче). Причому проблема нестачі їжі була поширена скрізь серед населення, оскільки крім дефіциту тоді були дуже поширені крадіжки продуктів політичним керівництвом та різним начальством, яке ні в чому собі не відмовляло. Крадіжки були під час транспортування, зберігання, чи внаслідок недодавання норми [40]. Це відбувалося як під час війни, так і в післявоєнні роки. Не легше жилося і сільським жителям, оскільки вони були змушені здавати власні продукти, й через вкрай високі вимоги іноді залишалися ні з чим [35; 40].

У таких складних евакуаційних умовах науковий колектив ХСГІ зміг навчити 110 студентів (всього було чотири випуски; працювали два факультети – агрономічний та захисту рослин). Окрім того, викладачі працювали за науковою комплексною темою: «Культура цукрового буряку в умовах Узбецької РСР» [14]. В. Г. Аверін активно працював за цією темою й опублікував наступні праці: про біологічний метод боротьби з шкідниками (за допомогою птахів); про боротьбу з карадриною та про найважливіших шкідників Узбекистану [2; 6, арк. 147; 38]. Ще одну працю В. Г. Аверіна з питання захисту від шкідників цього краю опубліковано в 1947 р. [38]. Загалом, описуючи свою діяльність в цей період, В. Г. Аверін зазначав про дослідження

¹³ В особовій справі В. Г. Аверіна вказано, що він жив у квартирі В. Ситенко [6, арк. 22]. Нині автором не з'ясовано, хто це був. Чи це мова про гуртожиток, чи, оскільки він приїхав з дітьми й онуками, йому вдалося поселитися до приватної квартири чи будинку, – не відомо (прим. автора).

шкідників нової культури для Узбекистану – цукрового буряка; участь в авіаекспедиції з боротьби з хлібною черепашкою та очолювання Державної надзвичайної комісії при СНК УзРСР по боротьбі з червцем Комстока [6, арк. 70]. Окрім того, відмічено що вченим збиралися матеріали всього по 19 різних культурах [6, арк. 40]. А про свою педагогічну діяльність того часу він зазначав: *«Перебуваючи в евакуації ... вдало продовжив навчальну та наукову роботу, а також проводив консультаційну допомогу урядовим республіканським, обласним та районним органам ... за надану науково-виробничу допомогу в 1944 р. відмічений грамотою Ср.АзНИТО»* [6, арк. 92].

Колектив ХСПІ в евакуації, м. Катта-Курган (Узбекистан), 1944 р. У першому ряді другий зліва – В. Г. Аверін. Більш детально – в першоджерелі [14].

Джерело: копія з [14], відредагована автором.

Реевакуація ХСПІ до Харкова. У серпні 1944 р., через три роки після евакуації, ХСПІ повернувся в м. Харків. В. Г. Аверін написав рапорт 10 серпня 1944 р. щодо повернення з м. Катта-Курган у Харків і початку виконання своїх обов'язків [6, арк. 32]. Варто зазначити, що незадовго до реевакуації, діючий

ПАРХОМЕНКО Віктор

директор ХСГІ П.Т. Дмитренко несподівано (21 червня 1944 р.) звільнився за власним бажанням, а інститут очолив О. Н. Соколовський [14].

Харків через рік після нацистської навали 1941–1943 рр. так і не відновився. Але всеодно директор відмітив задовільний стан приміщень інституту та гуртожитків і що вони потребували лише *«поточного ремонту (скління вікон, установлення віконних рам і переплетень)»*, тобто навчальний процес можна було починати [14]. Насправді, інститут зазнав значних руйнувань – низка будинків потребували капітального ремонту або повної відбудови. Весь колектив інституту та студенти прийнялися до відновлення зруйнованих приміщень інституту і лише наприкінці 1945 р. навчальний корпус і гуртожитки стали придатними для життя. Але навіть через 11 років, у 1955 р., ремонт приміщень ще тривав, а студенти жили в гуртожитку який під час війни німцями використовувався як конюшня [14].

Повернення тоталітарного комуністичного режиму в Україну.

З деокупацією українських територій від нацистів радянський режим розпочав повсюдні репресії (насамперед масові арешти та розстріли). В більшості міст України працівники НКВС чинили мародерства. Так, у звільненому Києві відібрали собі всі кращі будинки та квартири, вкрали кращі меблі та інше майно [20, с. 154]. Процвітала безкарність і вседозволеність новому прошарку комуністичної так званої еліти.

Комуністи вважали, що всі, хто був у окупації є неблагонадійними й тому по всій Україні влаштували масові арешти людей. Хоча цій темі присвячено низку праць, але всеодно й досі лишається багато білих плям. Зокрема, в Харкові лише під час повторних зимових арештів було вислано близько 2 500 людей [20]. Скільки було арештовано під час перших арештів – невідомо. В ХСГІ покарали колегу-ентомолога В. Г. Аверіна – В. В. Шевченка, який залишився в окупації в Харкові. В серпні 1943 р. його позбавили наукового ступеню кандидата наук і вислали до Казахстану [7]. Зазнали переслідувань й

інші колеги В. Г. Аверіна, які пережили окупацію й не втекли (насамперед ті, хто побоявся покинути родичів чи дітей), зокрема аспірантка В. В. Станчинського – Є. Г. Решетник. Були й ті, кого повернули з-за кордону (зокрема М. В. Шарлемань), і які в подальшому також переслідувалися.

З роками тавро «неблагонадійного» і «зрадника» поставили усім пережившим окупацію незалежно від віку, навіть маленьким дітям, які були в окупації разом з батьками й впродовж усього періоду панування комуністичного режиму це ставили їм у провину [39]. Хоча, зрозуміло що всі ці звинувачення цілковито абсурдні, оскільки більшість людей взагалі не знали про евакуацію, через заборону розголошувати про неї, інші ж не потрапили в евакуаційні списки, або через швидкий наступ нацистів не встигли виїхати. Окрім того, частина людей не змогли евакуюватися через різні особисті обставини, насамперед не могли вивезти або покинути хворих близьких або родичів і т.п.

Україна зазнала колосальних руйнацій через війну, але радянським режимом це применшувалося. Зокрема, О. П. Довженко писав: *«Україна поруйнована, як ні одна країна в світі ... У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви ... архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей ... У нас нема майже вчених, обмаль митців ... З 1920-х рр. населення в Україні зазнало страшних втрат через голодомор і війну. Але /комуністи/ замовчують, бо се було б «політично шкідливим!»»* [20, с. 238, 354].

А замовчувати було що – зокрема, в роки війни втрати українського народу становили 40-44 % від загальних втрат СРСР [29]. За ~3,4 роки німецької окупації загинули мільйони українців. Причому нині, цифри втрат збільшуються з кожним роком, наразі за даними 2019 року вказано загибель ~4,1 млн. військових (до цього часто вказувалося про ~2,5 млн. загинувших) [29], а цивільного населення – 4,5 млн.. Тобто всього загинуло 8,6 млн. і на

долю України випала третина всіх втрат в СРСР [30]. За іншими даними втрати цивільних значно більші, зокрема вказано що в концтаборах та масових захороненнях німці знищили 5,5 млн. людей [29]. Вбивства цивільних німцями часто виправдовувались як боротьба з партизанами, через що знищено з мешканцями 250 сіл, а загалом німці зруйнували 28 тис. сіл, 714 міст і містечок (42 % міських поселень) [29].

Щодо інших наслідків, зазначимо що за роки окупації німцями Україна зазнала 42 % усіх матеріальних втрат СРСР у війні [30]. Щодо освітніх та наукових установ наводяться наступні дані: зруйновано понад 8 тис. шкіл, 151 музеїв, 116 навчальних корпусів ВУЗів, до Німеччини вивезено понад 50 млн. книг, ~ 40 тис. експонатів музеїв [29; 30]. Щодо інших наслідків окупації німцями варто відмітити грабунки ресурсів – продовольства (вивезені мільйони тонн зерна, понад 27 млн. худоби), культурних цінностей, руйнаціями знищені підприємства машинобудівної, вугільної, металургійної, хімічної промисловості та ін.). Матеріальні втрати склали 285 млрд крб. (30 % від нацбагатств України) [29]. Причому, значні нищення створили більшовики під час відступу (особливо 1941 року) – німецькі військові зазначали, що в містах були цілеспрямовано знищені музеї, пам'ятники, галереї, бібліотеки тощо [42].

Мільйони загинувших українських військових у боях, як було зазначено вище, спричинило те, що військове керівництво вирізнялося некомпетентністю та жорстокістю – після більшовицьких чисток 1930-х років всіх старих керівників знищили або звільнили, а на заміну їм прийшли зовсім невідгодовані. Причому, вважалося що українці мають змити кров'ю ганьбу окупації, тому на звільнених територіях мобілізували всіх придатних чоловіків (насамперед молодь), й *«їх звали чорносвітками. Вони воюють в домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих ... Один генерал дивився на них у бою і плакав»* [20, с. 158]. Ті ж солдати, які вижили, після війни пройшли численні перевірки НКВС, через що були

морально надламани і як казав український зоолог та історик В. М. Грама: *«Гіркий осад залишила ця війна у наших душах ... А про учасників війни ніхто не згадував 20 років, принаймні, до 1965 р.»* [39]. Окрім того, ті хто був у полоні, на тривалий час були запроторені за ґрати, оскільки *«раніше солдату, що втік з полону, давали нагороду, а зараз саджають в тюрму ... комуністи їх вважають інкорпоре за шпигунів і зрадників»* [20]. Тому й писали про ці часи: *«Ніде не зустрів веселого обличчя ... усі невеселі, стурбовані. І багато облич сумних. Важко живеться народу»* [20, с. 354]. Варто зазначити, що станом на 1945 рік, в Україні з 41,7 млн. населення до війни, лишилося 27,4 млн. [29].

Тоталітарний комуністичний режим в роки війни не полишав проведення репресій. Коли ще не завершилася війна, було вивезено до Сибіру й Крайньої Півночі 1,5 млн. людей, насамперед з Західної України [29]. А 1943 р. з'явилася вказівка щодо створення мережі агентури, яка б пронизувала все населення СРСР [8]. Глобальне стеження було постійною метою впродовж всіх років існування СРСР.

Окрім того, ще на Ялтинській конференції в лютому 1945 року совети наголошували на поверненні колишніх громадян до советів. Зокрема, радянські війська першою справою на зайнятих територіях Західної Європи, приймалися шукати українських та російських емігрантів для негайного арешту. А НКВД відшукували, арештовували й вивозили українських наукових, громадських і політичних діячів-емігрантів. Були зроблені списки й за ними відшукували усіх емігрантів. До 1 вересня 1946 р. до советів було репатрійовано 5,1 млн. людей; низку з них було жорстоко вбито – так 28 травня 1945 р. англійське командування передало советам 2 тис. козачих офіцерів і багато тисяч рядових козаків; всіх їх було знищено [8].

Наче передбачаючи це, багато громадян ще під час війни змінили свої прізвища й втекли до Австралії та Америки. Ті хто лишився – як правило були арештовані й вивезені; небагатьом вдалося лишитися. Тіх, кого не вдалося

вивезти, в подальші роки таємно вивозили або вбивали, але в жодному випадку совєти не брали відповідальність у своїх злочинах і вбивствах. В цьому була вся суть комуністів [8].

Проте, на цивілізований світ совєти тиснули з метою лишити захоплені в 1939-1940-х роках території Польщі, Румунії, Литви, Латвії, Естонії та ін. [30]. Це комуністам вдалося. Мало того – з урядом Польщі у вересні 1944 року була підписана угода про переселення українців з Польщі і навпаки. В результаті до серпня 1946 р. до УРСР примусово переселено майже 433 тис. українців, а до Польщі виїхал 810,4 тис. Згодом Польща запровадила «Операцію Вісла» знищивши багатьох патріотів, вояків УПА, а також виселила всіх українців зі своєї території – до серпня 1947 р. 140,5 тис. українців [29].

Попри страшні часи В. Г. Аверін продовжував свою науково-педагогічну діяльність, зосередившись на відновленні роботи інституту. Зокрема, він брав безпосередню участь у відновленні будівель ХСПІ [6], а також в Харківському зоопарку *«завдячуючи його підтримці, не лише швидко відновилася експозиція зоопарку, але й науково-просвітницька робота»* [19, с. 24].

Перший рік в Україні після війни. У травні 1945 р. відбулася довгоочікувана перемога над нацистською Німеччиною, а через півтора місяці (24 червня) помпезно провели Парад Перемоги в Москві, де навіть не віддали шану загиблим хвилиною мовчання і не згадали про жахливу величезну ціну за цю перемогу – про десятки мільйонів загиблих, серед яких 13 млн. українців [20]. Зокрема, О. П. Довженко написав про цей парад: Сталін *«згадав про тих, що впали в боях у величезних, незаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття»* [20, с. 216-217].

Едгар Сноу відмітив що *«вся ця титанічна боротьба, яку деякі схильні скинути з рахунку, ніби якусь «славу Росії», була насправді – і в багатьох аспектах – насамперед боротьбою, – запеклою війною України, яка їй коштувала багатьох болючих втрат. Звичайно, найбільшою втратою були людські життя... Жодна інша країна Європи не зазнала такого руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей»* [29].

Отже, після завершення бойових дій та скасування воєнного стану створений комуністами *«особливий правовий режим не вичерпався у своїх головних ознаках: насильство, примус, реквізиції, обмеження тощо»* [44]. Офіційно було заборонено показувати страшні наслідки війни в Україні, через що О. П. Довженка за показування руйнувань і масштабів горя піддали переслідуванням [29].

Комуністи з роками зовсім перестали згадувати про надану їм військову допомогу від інших країн, переслані колосальні об'єми гуманітарної допомоги, а в післявоєнні роки – матеріальну допомогу для відбудови. Натомість – возвеличували партію, особу Сталіна та російський народ [8; 30]. Зокрема, виключну роль за розгром Німеччини надали лише росіянам, й Сталін вказав їх як *«найвидатнішу націю серед усіх націй... керівну силу серед усіх народів... країни»* [30, с. 461]. Це знову запустило політику русифікації – домінуючу та особливу роль росіян й їх панування над іншими народами. Це просувалося всі подальші роки існування комунізму [30].

Й нині не розкриті архіви в РФ, тому деталі щодо втрат й інші деталі наслідків війни на українців та населення в СРСР фрагментовані й неточні. Зокрема, досі немає точних цифр про кількість загиблих в Україні. Загальну кількість загиблих в СРСР вказують від 27 до 46-50 млн. людей [8; 29; 30]. Враховуючи що німців на східному фронті загинуло 1,5 млн., а радянських

військових – 22 млн., виходить що на 1 загинувшого німця було 14 радянських. А разом з цивільними – 1 до 33 і до 40 й більше.

Після війни багато людей продовжували вірити що після пережитого жаху, життя зміниться на краще. Хоча чимало було тих, хто був готовий все винести, лише б більше не було війни. Проте, все до чого спромігся тоталітарний режим після війни – вимагати від совєцьких людей покірності і слухняності режиму [8]. Формували деєтнізовану масу людей, але з домінуванням російсько-культурної компоненти, зокрема відновлено боротьбу проти «українського буржуазного націоналізму», насамперед в Західній Україні винищуючи та виселяючи людей на 5-10 років [29; 30].

А невдовзі комуністи зробили обов'язковим вказання факту щодо перебування в окупації. Окрім того, стали жорсткішими вимоги до працівників вузів, зокрема, окрім класового походження (віталось лише пролетарське) з 1948 р. додалася ще й боротьба з космополітизмом, яка тривала до смерті Й. Сталіна. А для боротьби з «ворожими елементами» поширилося впровадження в наукові та учбові заклади працівників НКВС. Проте, шукали насамперед українських націоналістів, яких найбільше боялися комуністи, налякані війною з УПА [44].

В цей період В. Г. Аверін, окрім наукової роботи, докладав максимум зусиль до громадської діяльності, зокрема створив у Харкові відділення Всеукраїнського товариства охорони природи, став депутатом Харківської міської ради, членом правління Харківського будинку вчених тощо [38; 6, арк. 169]. Також він активно приймав участь в конференціях, причому не лише в українських, а й сусідніх країн СРСР – зокрема в Грузії (Тбілісі). За проведену роботу й результативну діяльність відзначений подяками та медалями [38].

У 1945 році почали публікувати наукові збірники, макети яких були зроблені ще в 1941 р., але через війну так і не були видруковані. Зокрема вийшла праця В. Г. Аверіна про *Cicindela nordmanni*, для якого він описав нові

форми (аберації), одна з яких (ab. *medvedevi* Averin, 1941), названа на честь учня В. В. Станчинського – репресованого ентомолога С. І. Медведєва (1899–1979), якого в ті часи більшість науковців боялися навіть згадувати [1].

З-поміж публікацій В. Г. Аверіна за 1946 р. варто відмітити дві. Перша – автобібліографічний покажчик, який включав 325 наукових та науково-популярних публікацій ученого, розподілених за наступними дев'ятьма темами: праці з фауністики та біології тварин (зокрема з теріології, орнітології, іхтіології та ентомології), мисливствознавства, охорони природи, боротьби з шкідниками, систематики (опис нових таксонів), настанови щодо роботи з юннатами, рецензії, реферати, бібліографії та різні. Насправді В. Г. Аверін написав понад 500 публікацій з 1909 до 1947 рр., проте низку з них він не навів. Це зокрема стосується заміток у місцевих газетах, праць на природоохоронну тематику, а також публікації у співавторстві з репресованими вченими, наприклад, В. В. Шевченком та М. І. Гавриленком [2; 38].

Друга публікація, а водночас і остання орнітологічна праця В. Г. Аверіна, – «Птахи Мохначанського бору¹⁴ (екологічний нарис)», написана в співавторстві з О. М. Островською [3]¹⁵ на основі досліджень, проведених на 6 стаціонарних ділянках та 17 лінійних маршрутах. У ній розглянуто 30 видів птахів, проаналізовано їхнє різноманіття в різних біотопах і наведені деякі аутекологічні дані. Зокрема, наведений список типових, гніздових та залітних видів птахів у восьми типах біотопів – чистих соснових насадженнях без підліску (сухий В₁ та свіжий В₂ субори¹⁶), сосняках із підліском (свіжий субір В₂), молодих сосняках (5–20 років) з домішкою листяних дерев та інших біотопів. Виділено 4 групи птахів за трофічними перевагами – комахоїдні

¹⁴ Нині (2023 р.) це заказник площею 104,9 га зі збереженою екосистемою мішаних лісів (віком до 180 років) у заплаві річки Сіверський Донець.

¹⁵ Ця праця була опублікована у збірнику «Результаты научно-исследовательских работ за 1945 год», де в передмові зазначено про п'ятирічний план відбудови Й. Сталіна та розвитку народного господарства УРСР (як цього тоді вимагали), а також наведено дивну інформацію, що в листопаді 1944 р. за ініціативою М. С. Хрущова був організований Український науково-дослідний інститут лісового господарства, проте насправді цей інститут створений ще в 1929 р.

¹⁶ Градація за едафічною сіткою типів лісорослинних умов Алексєєва-Погребняка.

(14 видів), зерноїдні – 5, невизначені – 8, і шкідливі види, з якими мала вестися боротьба – 3. Останні обов'язково мали наводитись за вимогами тих часів¹⁷. Також вказано тип розміщення гнізд за ярусами – на верхівках, у кроні, у дуплах стовбурів дерев та шпаківнях, у кущах, у трав'яному покриві та мохові, на відкритих місцях, синантропні та позаярусні (міжярусні). В. Г. Аверін наголошував, що соснові насадження вкрай бідні з точки зору різноманіття птахів – на основі обліків виявлено що на площі 17 га знаходилося 105 пташенят та 42 дорослих птахи, тобто в середньому – 8,6 птахів на 1 га. Така низька кількість вказувала, що в таких біотопах птахи не мали важливої ролі в процесі саморегулювання біоценозу.

А повна відсутність птахів відмічена в 25–30-річних насадженнях білої акації (мова про робінію звичайну – *Robinia pseudoacacia*). Ці дані вкрай цінні й нині – оскільки вказують наскільки небезпечно й шкідливе (через отруйність і високу швидкість росту) для місцевої фауни та біотопів дерево робінія, інтродуковане з Північної Америки й наскільки недоцільно його застосування для насаджень [11].

Варто зазначити, що в цій праці не вказано в яких роках проводилися дослідження. Найвірогідніше, обліки зроблені до війни – оскільки після війни природні території тривалий час становили небезпеку через замінованість та велику кількість нерозірваних снарядів¹⁸.

Брат В. Г. Аверіна – Всеволод. Восени 1946 р. сталася одна з найбільш трагічних подій у житті В. Г. Аверіна: невдовзі після повернення з заслання у

¹⁷ Окремого розгляду потребують приклади наслідків боротьби з птахами-шкідниками. Наприклад, у Китаї після знищення горобців, врожай був знищений сараною й гусінню, а через голод загинуло ~20 млн. людей.

¹⁸ У 2022 р. на 8-й рік російсько-української війни, в Україні знову низка територій стали небезпечними для відвідування через замінованість. Проте для їхнього розмінування знадобляться десятиріччя.

виправний табір¹⁹, 03.09.1946 р. трагічно загинув його брат Всеволод, талановитий художник-анімаліст [35].

У пам'ять про брата В. Г. Аверін поширив серед колег його малюнки, частина з яких згодом були надруковані в різноманітних атласах, зокрема, в атласі-довіднику про шкідників, написаному у 1948 р. Є.В. Зверезомб-Зубовським (1890–1967) [24]. Атлас містив 32 намальовані таблиці з докладними поясненнями біології шкідників, характерних пошкоджень та рекомендаціями щодо заходів боротьби з ними. Незважаючи на високу якість старанно виконаної роботи, на атлас був безпідставно та несправедливо написаний негативний відгук, такою собі А. Степановою [43], яка піддала критиці навіть малюнки Всеволода Аверіна, зазначивши: *«невдалі малюнки окремих шкідників»* (sic!). Також був розкритикований текст Є. В. Зверезомб-Зубовського, зокрема наголошено на його невідповідності до інструкцій і вказівок Міністерства сільського господарства, неповних списках видів шкідників, а *«заходи боротьби з шкідниками написано надто схематично»* і *«автор чомусь уникає нових заходів боротьби»*. Крім того, вказано про малий тираж видання (лише 3 тис.) і високу ціну (56 крб). Вся ця критика здебільшого наводилася без конкретики, а де й вказувалися конкретні зауваження, то були вкрай абсурдними. Наприклад, наголошено на відсутності в методиці боротьби з буряковим довгоносіком методу використання курей. Це абсурд, оскільки подібне можливо лише на приватних невеликих ділянках, а не в колгоспах. Проте, цей памфлет таки досяг своєї мети – атлас більше не перевидавався та був забутий, як і малюнки Вс. Г. Аверіна. Не може бути сумнівів, що цей негативний відгук з'явився на догоду радянській владі з метою понівечення й забуття напрацювань неугодних «ворогів народу». Нині атлас зберігся лише в

¹⁹ Про Вс. Г. Аверіна автору розповідав В. М. Грама (1937–2020) і зазначав, що Всеволод Григорович у часи Другої світової війни перебував у концтаборі в Азії. Натомість, нині ця інформація піддається сумнівам. Проте, для з'ясування правди, — необхідне окреме дослідження.

деяких бібліотеках Києва, де випадково був знайдений автором і оцифрований з метою поширення серед біологів.

Варто зазначити, що нині, на аукціонах та в приватних бібліотеках можна знайти низку малюнків Всеволода Григоровича, найвірогідніше оскільки низка приватних архівів і музеїв на Сході України з 2014 р. внаслідок російсько-української війни були розграбовані або знищені рашистами. Але подробиці цього – тема іншої публікації.

Ілюстрації Вс. Г. Аверіна: *a, b* – з довідника по шкідниках рослин (1948) [24]: *Anisoplia agricola*, *A. austriaca*, *A. segetum*, *Microtus arvalis*, *Apodemus agrarius*.

c – малюнок *Lepus europaeus* 1940 р. з приватної колекції, який поширювався для продажу за допомогою аукціону.

Джерело: електронні копії автора з редагуванням (2019–2021).

Посилення тоталітаризму й відбудова України (1946–1948). Надію на покращення та полегшення життя радянська влада замінила створенням голодомору в Україні наприкінці 1946 р., з метою начебто отримання надвисоких результатів хлібозаготівлі і передачі «братнім державам» (Румунії, Польщі та ін.), а вочевидь – для проведення чергового акту геноциду українців. Внаслідок таких злочинних дій загинуло 1,2 млн. людей, з яких 900 тисяч – у сільській місцевості [12; 40]. Така велика кількість загиблих – через створені сталінським режимом високі податки для селян, через що селяни були змушені позбутись свого господарства (вирубати сади, віддати свійську худобу тощо) й лише працювати в колгоспі. Тому, коли перестали давати продукти за трудодні

ПАРХОМЕНКО Віктор

в колгоспах, у людей не було за що жити. Така була «відповідь» і «вдячність» комуністів коли лише відгриміла війна й багато колишніх солдат, сподіваючись на краще життя, знову опинилися в страшних умовах й нелюдському ставленні. Жертв було б ще більше, якби не опір УПА, який не надав можливості комуністам створити надійні «кордони» між Східною та Західною Україною, що дозволило багатьом голодуючим зі Сходу тікати в західні області України [44]. Натомість, в 1931-1933 рр. такий кордон створили «загранотрядами» й не пускали українських селян за кордон з Росією, через це викликали смерть мільйонів українців.

В особовій справі В.Г. Аверіна знаходимо, що в цей час, його залучають до різних зобов'язань, які не стосувалися його фахових навичок. Наприклад, 18 листопада 1946 р. директор ХСГІ О. Н. Соколовський включив його в комісію для обстеження рівня пошкоджень деревних насаджень в м. Харків після розвантаження вугілля. Причому результати треба було надати в той же день [6, арк. 37]. Подібне завдання могло бути через брак кваліфікованого персоналу, чи з інших причин, зокрема через впровадження комуністичною владою примусової участі всіх «другорядних» вчених в різних заходах (чергуваннях, демонстраціях, звітуванні тощо) у якості «студента на побігеньках». Окрім того, як зазначав М. А. Низовий, це робилося й через острах «нових» науковців, що за досвідченими спеціалістами «старої» школи їх не буде «видно» [32].

В. Г. Аверін не згадував у своїх рукописах чи листуванні про будь-які злочини комуністів, оскільки тоді цензура перевіряла всіх і все. Проте, він в загальних рисах пише про нелегкі умови життя в листі до І. Г. Підоплічка: *«Все більше схиляюся до спостереження за природою, до мисливства та рибальства. В цьому році я нажаль провів лише один місяць на Донці та повністю не відпочив, а нам, старикам, це вже не годиться»* (11.09.1947) [25, арк. 4].

В цей-же період усе більше почав поширюватися крикливий лозунг І. Мічуріна «*Мы не можем ждать милостей от природы: взять их у нее – наша задача*», а невдози прийнятий сталінський план так званих колосальних змін природи на 1946–1958 рр. з пафосною метою «економічного прогресу та розвитку», який в результаті спричинив колосальні та катастрофічні зміни навколишнього середовища шляхом масового будівництва гребель, випрямлення русел річок, меліорації, тотального розорювання цілини, вирубування лісів тощо. До популяризації цієї абсурдної та шкочинної діяльності залучали газетярів, кінематографів, художників, композиторів, письменників та поетів. Натомість, ризики та можливий негативний вплив цих дій ніким не розглядався [48]. До агітації залучали й науковців, яких змушували писати абсурдні дифірамби партійним діячам та владі в стилі: «*Комуністична партія, радянський уряд і особливо вожді народу Ленін і Сталін завжди надавали великого значення...*»²⁰. Відповідно вийшла низка «наукових» праць на підтримку цих злочинних щодо природи діянь. Окрім того, до публікацій додавали рядки про різні постанови ЦК КПРС, плани п'ятирічок, «прекрасні» зміни в житті людей советів тощо. Подібне стало обов'язковим ледь не для кожної наукової роботи всього періоду існування СРСР.

Сталінський план зміни природи в багатьох випадках призвів до екологічних катастроф. Наприклад, борщівник Сосновського (*Heracleum sosnowskyi*) прозвали «Помстою Сталіна», оскільки його ввели в культуру під пафосним гаслом «*відновлення зруйнованого війною сільського господарства*». Проте, ця рослина виявилася непридатною для використання, ще й при цьому вкрай небезпечною, оскільки викликала опіки 1–3 ступенів. Окрім того, борщівник став одним із найбільш агресивних і експансивних інвазивних видів рослин, з якими дуже важко боротися і майже неможливо повністю знищити [40]. Подібні катастрофічні нововведення стосувалися й створення агроценозів

²⁰ В подальші роки замість Сталіна почали возвеличувати лише Леніна (прим. автора).

на крутосхилах, розорювання солончаків на півдні України, осушення боліт, гніздової посадки дуба методом Т. Лисенка тощо. Згодом, під час будівництва Зміївської ТЕС, було знищено значну територію Лиманських озер (Чугуївський район, Харківщина), де В. Г. Аверін проводив тривалі дослідження птахів і мріяв заповідати ці місця й створити орнітологічну станцію [38].

Проте будь-яка критика влади в тоталітарні часи була цілковито заборонена. Натомість, якщо робилися якісь помилки або з'являлися проблеми – в усьому звинувачували «англосаксів» (Англію та США). Що б не відбувалося – в усьому винуваті інші [20; 44].

В. Г. Аверін, як і більшість українських науковців, залучався до «великого плану перетворення природи» з метою його возвеличення й популяризації. Звісно, це було примусово та під інтенсивною цензурою, що не дозволяла будь-яку критику цього плану. Втім, В. Г. Аверін обрав досить загальні та нешкідливі теми, зокрема, в архівах збереглися назви його доповідей: в 1950 р. він виступав в Інституті зоології АН УРСР у Києві з доповіддю на тему «*Задачі дослідження фауни УРСР в світлі Сталінського плану перетворення природи*», а роком раніше, на «Всесоюзній нараді при ВІЗР ВАСГНІЛ щодо полезахисних лісосмуг», з доповіддю «*Напрями та шляхи реконструкції орнітофауни лісопольових біоценозів середньої та лісостепової зони Європейської частини СРСР*» [6].

Попри активну та плідну працю В. Г. Аверіна, починаючи з 1947 р., керівництво інституту починає писати на нього догани, звинувачуючи його в зірваних заняттях і загрозу роботи кафедри зоології та ентомології, невчасному звітуванні тощо [6, арк. 52, 70; 38]. Проте він зміг продовжити працювати, найімовірніше завдяки тому що досліджував актуальні на той час для СРСР теми з прикладної ентомології в Україні та залишався одним з провідних спеціалістів.

Апогей невігластва відбувся влітку 1948 р. на сесії ВАСГНІЛ, після якої почалися переслідування фахівців у багатьох сферах, через що загальмувався розвиток низки напрямів науки, насамперед – класичної генетики (морганістів), натомість відбувалося активне просування мічуринщини. При цьому, сесія проходила з помпезними, галасливими й абсурдними звинуваченнями. Лише незначна частина науковців наважилися вступити в дискусію з провладними псевдонауковцями-невігласами й пояснити невірність їхніх тверджень. На жаль, за це їм довелося жорстоко поплатитися – невдовзі всіх їх (понад сто науковців) (sic!) було звільнено, а деяких арештовано або доведено до самогубства [49].

На сесії був І. Презент – прибічник Т. Лисенка, який доклався в 1930-і роки до арештів багатьох колег В. Г. Аверіна [36]. Коли на війні загинуло багато талановитих науковців, Презент і подібні йому провладні «нові» науковці всю війну перебували в безпеці в тилу, але по завершенні війни – приписали собі заслуги в перемозі й активно продовжили цькування й переслідування провідних науковців «старої» школи. На сесії цей псевдоучений вів себе вкрай зарозуміло й В. М. Грама наводив спогади про деякі випадки. Вважаю цінним навести один спогад, який в деталях автор віднайшов у одній з праць про лисенківщину: *«Наскільки красиво та емоційно він /Презент/ розповідає! ... Який він безпардонний і дріб'язковий! Як він, захоплений собою, був необережний.. Він сказав: «Коли ми, коли вся країна проливала кров на фронтах Великої Вітчизняної війни, ці муховоди...». Домовити він не зміг. Як тигр, з першого ряду кинувся до трибуни І. А. Рапопорт (1912–1990) – він знав, що значить «брати язика». Презент на війні не був – він був занадто цінним, щоб воювати – там же можуть і вбити... Рапопорт був усю війну на фронті. З чорною пов'язкою на вибитому кулею оці він був страшним. Рапопорт схопив Презента за горло і, стискаючи це горло, спитав з люттю: «Це ти, сволота,*

проливав кров?» Відповісти майже задушеному Презенту було неможливо» [49, с. 250].

Сесія ВАСГНІЛ мала колосальний негативний вплив на діяльність В. Г. Аверіна – в подальшому він більше не опублікував жодної праці й остання його стаття була написана в 1947 р.²¹ [38]. Найвірогідніше це було пов'язано саме з утисками після сесії, а не з віком або перевантаженістю на роботі, оскільки вчений активно приймав участь в науковій роботі до останніх днів. Доказом утисків є те, що 19.11.1948 р. В. Г. Аверіна вивели зі складу вченої ради Інституту генетики і селекції АН УРСР (нині – Інститут рослинництва імені В. Я. Юр'єва) [38]. Після цієї сесії генетичні дослідження взагалі припинилися, аж до 1964 р. Більше того, комуністи навіть взялися переробити навчальні програми, щоб викоренити морганізм [35, арк. 2495; 49]. Згодом переслідування посилювалися, і на багато років у науці запанували примітивні прокомуністичні фанатики, популісти й невігласи, через яких репресій зазнали не лише генетики, а й біологи та ін.

Варто зазначити, що в цей період продовжувала інтенсивно рости та розвиватися корупційна система, яка згодом пронизала все суспільство й мала колосальний вплив і на науковців, і на все суспільство в Україні і СРСР. Якщо в 1930-і роки корупція була притаманна системі управління й існувала в спорадичній формі, то в роки Другої світової війни та після неї – стала всюдисущою та постійною. При цьому не було зроблено дієвих спроб її подолати. Зокрема, взагалі не було публічної кампанії проти корупції, лише секретний наказ Міністерства юстиції щодо боротьби з хабарництвом (від 15.07.1946). Хоча арешти й проводилися, але їх кількість поступово значно знизилася: від 3900 засуджених в 1946 р., до 1298 в 1951. А в подальшому влада

²¹ Нещодавно автором віднайдено згадку про більш пізню (1948-1949 рр.) працю В. Г. Аверіна – це рецензія на працю орнітолога П.П. Орлова «К вопросу о значении птиц в распространении червеца Комстока (*Pseudococcus comstocki* Kuw.)» 1948 року. В. Г. Аверін зазначив, що цінність публікації «*передусім у матеріалі, зібраному на території, практично не вивченій в орнітологічному відношенні*» [6, с. 135]. Проте, не наведено точних даних де надрукована ця рецензія, тому можливо це лише рукопис.

взагалі майже перестала приділяти увагу цим злочинам [44]. Насамперед, це відбулося у зв'язку з тим, що керівні посади продовжували займати партійні функціонери та мародери, які опинилися там після сталінських репресій [20; 44]. Це мало катастрофічні наслідки в усіх сферах на дуже тривалий період.

Ледь не єдиною позитивною подією цих років було створення 12 грудня 1947 р. з ініціативи В. Г. Аверіна Українського ентомологічного товариства та затвердження складу його оргбюро. В подальші роки ця організація суттєво вплинула на розвиток ентомології в Україні [38; 41].

Останні роки життя В. Г. Аверіна (1951–1955). Незважаючи на поважний вік (майже 70 років) В. Г. Аверін зберігав високу працьовитість. Хоча він полишив науку й більше не публікувався, але активно приймав участь в конференціях, насамперед ентомологічного та сільськогосподарського профілю (переважно в Києві), а також відвідував науково-природничі музеї, зокрема в м. Ленінграді (нині – Санкт-Петербург). В особовій справі зазначено, що В. Г. Аверін працював над створенням монографій з ентомології («*Фауна турунів УРСР і питання про їх використання для біологічної боротьби з шкідниками сільського господарства*») та орнітології («*Сільськогосподарська орнітологія*»). Праця по птахам з часом можливо була перейменована, або ще був третій проєкт монографії – «*Значення птахів у сільському, лісовому та рибному господарствах СРСР*» [6, арк. 169]. Не покинув він і дослідження біологічних методів боротьби з шкідниками сільського господарства [38]. Окрім того, він долучався до підготовки наукових кадрів, наприклад – приймав участь в захисті кандидатської дисертації В.С. Петрова у травні 1954 р. в Харківському держуніверситеті²², де разом із С. І. Медведєвим виступив у ролі опонента [7].

В зазначений період посилювалася ідеологічна пропаганда: проводили перевірку українських комуністів й з КП(б)У виключили ~ 3 %, а у 1951 році

²² Нині – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

прочитано ~ 25 тис. лекцій (прослухало 7,7 млн. людей) де читалися в основному теми – «Великий російський народ – провідна нація СРСР» та «Українські буржуазні націоналісти – смертельні вороги українського народу» [30].

Окрім того, у 1951 р. було значно зменшено (майже вдесятеро) заповідні території в усьому СРСР – повторилися абсурдні звинувачення про «дислокацію в них антирадянських військ», як і в 1933 р. [36; 38]. Таким чином, результати природоохоронної діяльності В. Г. Аверіна знову були знівельовані. Окрім зменшення територій заповідників, продовжилося нищення природи України. Зокрема, на початку 1954 р. ЦК КПРС прийняла рішення «Про дальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель» в советах, й невдовзі без обстежень були розорані землі з засоленими ґрунтами (зокрема, на півдні України), що викликало екологічну катастрофу [8].

У березні 1953 р., невдовзі після смерті Й. Сталіна, ввели амністію в'язням ГУЛАГ-у (27.03.1953 р.) і в Україну повернулося понад 176 тис. громадян²³ [44]. Проте, після смерті тирана, кардинальних змін у відношенні совєтів до людей не змінилося. Сподівання науковців і всіх людей на зменшення утисків влади не виправдалися – продовжувалося переслідування раніше засуджених людей: задекларований відхід від сталінізму на XX з'їзді КПРС, не передбачав зміну політичної діяльності, не було даних про його злочини, про мільйони закатованих, про страждання від сталінщини. Також зазначалося що *«чистці підлягає культ особистості, але не основи комунізму, особистості, але не партія, Сталін, але не його спадкоємці»* [8, с. 11]. Влада взялася за реабілітацію фанатиків-комуністів; натомість спроби реабілітації науковців, діячів культури та інших несправедливо осуджених всіляко осуджувалися сталіністами й вони наголошували: *«відновимо славетне ім'я*

²³ Хоча, невдовзі після війни, 26.11.1948 р. совєти прийняли указ про довічне заслання звільнених в'язнів [8].

товариша Сталіна... Не сумнівайтесь!» [8, с. 712]. Окрім того, влада продовжувала боятися розкрити масштаби розстрілів 1930-х років, й ввели фальсифікацію дат смерті [8].

Хоча низка науковців, колег В. Г. Аверіна, зокрема репресовані В. В. Станчинський та О. А. Яната (звинувачені в контрреволюційній діяльності й загинувші в таборах), у ці й подальші роки були реабілітовані, проте вони й їхні напрацювання залишилися під забороною згадувань. Зрештою, й сам В. Г. Аверін у цей час і в подальші роки комуністичної влади майже не згадувався в науковому середовищі [36; 38].

Останній (1955) рік життя В. Г. Аверіна видався насиченим різними подіями. Зокрема, викладання у ВУЗах УРСР дозволяли виключно російською мовою, а українська опинилася під забороною [20]. Попри 70-річний ювілей В. Г. Аверіна (жовтень 1955 р.) колеги та знайомі не написали привітання в журналах, оскільки, вочевидь, боялися піддатися гонінням з боку влади. Тут варто згадати лист С. І. Медведєва, написаний А. П. Семенову-Тянь-Шанському під час його перебування у в'язниці за хибні звинувачення восени 1933 р.: *«від мене всі відвернулися ... залишився абсолютно наодинці, навіть ті, кому я в минулому часі надавав допомогу в науковій роботі і усіляке сприяння, тепер цураються мене і бояться сказати слово в мій захист, хоча вони і могли б це зробити»* [18; 36, с. 11]. Подібний страх був повсюди.

Деякі дані щодо зневажання науковців «старої» школи в цей період є в спогадах С. І. Медведєва²⁴, зокрема про постійні утиски від керівництва університету, причому деякі партійні діячі або прокомуністичні науковці приходили до нього і вказували чим треба йому займатися, хоча й спеціалісти в тій галузі вже були. Взагалі, науковою діяльністю того часу часто займалися зовсім бездарні особи з плеяди прислужників комуністичного тоталітарного режиму. *«Загалом, всю цю комуністичну систему (з атмосферою страху,*

²⁴ Ці спогади так і лишилися неопублікованими В. М. Грамою.

підозрілості тощо) С. І. Медведєв ненавидів» і казав: «Та ми ж люди другого сорту» [39, с. 24]. Щодо другого сорту – варто пояснити, що це стосувалося інтелігенції, а О. П. Довженко казав в ті часи: «інтелігент – це зневажливе слово; тепер стоїть на третьому місці після робочих і селян. Натомість це «найдостойніше» та «найпрогресивніше»» [20, с. 264].

Висловлювань В. Г. Аверіна щодо його відношення до радянської влади автором не знайдено, проте в своїх працях наприкінці 1920-х рр., зокрема про острів Чурюк, він вкрай негативно висловлюється про владу [5; 38]. Утім, істинне його ставлення до комунізму найяскравіше відображає той факт, що він не належав до компартії, хоча цього в ті часи наполегливо вимагали, тим паче від титулованого науковця та педагога [38; 47, арк. 2].

З роками нищівний вплив лисенківщини частково змогли припинити. Зокрема, низка науковців (насамперед з м. Санкт-Петербург) об'єдналися в 1955 р. й написали «Лист трьохсот», який став причиною відсторонення Т. Лисенка з посади президента ВАСГНІЛ [49]. В. Г. Аверін, як й більшість українських вчених, не взяв участі в підписанні цього листа, оскільки була небезпека не просто втратити роботу, а й бути запротореним за ґрати. Недарма в ті часи був вислів: «В Москві за спротив стрижуть нігті, а в Україні – рубають пальці й руки» [35]. Проте, хоча Т. Лисенка (1898–1976) було усунуто з посади, більшість його прибічників та ідеологів так і лишилися на своїх місцях, тому фактично мало що змінилося. Саме тому, в цьому ж році, в деяких наукових установах всіх біологів змушували визнати свої помилки, а також висловити свою підтримку Т. Лисенку та політиці партії. Син В. Г. Аверіна – Юрій, який працював в Кримському філіалі АН СРСР, відмовився це робити, що загрожувало звільненням або навіть арештом. На щастя знайшлися

небайдужі колеги, зокрема Є. Н. Павловський, який взяв Ю. В. Аверіна в докторантуру в Санкт-Петербурзі²⁵ [4].

Найвірогідніше, що ці події з сином негативно вплинули на стан здоров'я В. Г. Аверіна й спричинили його завчасний відхід у засвіт – 27.12.1955 р., менш ніж за три місяці після ювілею.

До останнього дня життя В. Г. Аверін працював у ХСПІ, викладав на двох факультетах – захисту рослин (курси зоології, загальної, лісової та сільськогосподарської ентомології) і лісового мисливствознавства (біологія лісових звірів і птахів), був талановитим лектором і улюбленцем студентів, яких, крім глибоких наукових знань, навчав мудрості та чесності [38].

Доля наукового спадку В. Г. Аверіна. Незважаючи на значні досягнення В. Г. Аверіна в охороні природи, мисливствознавстві, захисті рослин від шкідників та інших напрямках, його ім'я в часи існування в Україні тоталітарної комуністичної влади було забутим, а його численні публікації ігнорувалися. Лише одиниці в подальшому згадували про В. Г. Аверіна. Зокрема, попри написані про нього біографії та нариси, всі його праці майже виключно ніким не згадувалися [38]. Наприклад, під час опрацювання автором частини випусків журналу «Захист рослин» (переглянуто 62 журнали 1967–1981 рр.), який видавався щомісяця Міністерством сільського господарства СРСР у Москві, жодного разу не згадано праці В. Г. Аверіна, незважаючи на існування сотень його праць не лише про шкідників, а й з історії захисту рослин [38]. Окрім того, його праці відсутні й у бібліографічних посібниках комуністичних часів, оскільки для них був притаманний вибірковий псевдонауковий підхід до літератури з ідеологічними комуністичними настановами [16].

Професор В. Г. Аверін виховав низку науковців з різних напрямів, насамперед у сфері захисту рослин, мисливствознавства та охорони природи.

²⁵ Згодом (1957 р.) Ю. В. Аверін переїхав до Молдови працювати в Інститут зоології (м. Кишинів) й більше не повернувся до України.

Зокрема, з питань захисту рослин він підготував п'ятьох аспірантів (В. І. Герасімова, А. Ф. Демченка, Т. Г. Єфремова, І. М. Тарасенка та Д. А. Ховріна [6; 38]). Загалом, кількість його учнів може бути значно більшою, оскільки в ті тоталітарні часи було нормою не згадувати вчителів з так званим буржуазним походженням, що могло вкрай негативно позначитися на кар'єрі. Натомість, стало поширеним вказувати керівниками прокомуністичних «нових» науковців. Таким чином, В. Г. Аверіна швидко забули і не згадували навіть у виданнях про викладачів та діяльність ХСГІ.

Варто зазначити, що автором віднайдені окремі відомості, які потребують подальшої перевірки. Наприклад, про І. К. Лопатіна (відомий ентомолог) є спогади у звіті В. Г. Аверіна 28.12.1948 р.: *«Лопатін... проявив себе знаючим фахівцем. З дорученнями по роботі аспіранта та учасника ентомологічних обстежень, які я проводив, справлявся цілком успішно»* [27]. Чи був І. К. Лопатін насправді аспірантом В. Г. Аверіна, чи ні – автору з'ясувати не вдалося.

Доля забуття спіткала багатьох науковців «старої школи», й особливо тих, які проходили за різними сфальсифікованими звинуваченнями, навіть ті, хто уникнув арешту. Загалом, з бібліотек вилучали всі праці вчених, які мали звинувачення й відносилися до «старої» школи. Заради цього – створювали списки видань, які потрібно було вилучити з бібліотек (в подальшому поміщалися до спецхронів), й така практика існувала впродовж всього періоду існування радянської влади. Причому до спецхронів поміщалося лише два примірники книги, а решта – нищились [8]. Зокрема, в березні 1954 р. комуністичний режим опублікував покажчик і це ганебне видання включало понад 8 тисяч праць [23]. С. І. Білокінь згадує понад 12 подібних видань [8]. Проте, справжній перелік заборонених і виключених праць був значно більшим. Наприклад, у покажчику 1954 р. включена лише одна праця О. А. Янати, а насправді цей вчений написав ~ 300 праць й всі вони за часів

комунізму були заборонені й забуті й навіть наприкінці 1980-х тим, хто намагався дослідити його біографію, радили покинути цю справу, називаючи О. А. Янату «українським націоналістом» [39].

Приспівники радянського тоталітаризму йшли далі: мало було вилучити книги – видаляли навіть згадки деяких вчених в книгах та збірниках. Наприклад, автор особисто зіштовхувавця що в низці старих видань виривалися сторінки або замальовувалися прізвища таких вчених-колег В. Г. Аверіна як О. А. Яната та Є. В. Оппоков. Про подібне відмічав В. М. Грама, С. І. Білокінь та ін. [8; 35].

Окрім того, існували ще списки науковців, публікації яких мали бути знищені, станом на 1949 рік такий список налічував 266 науковців [46]. Очевидно, що список насправді був ще більшим, оскільки в бібліотеках залишали лише дозволених науковців – прокомуністичних та проросійських.

Нищення зачепили навіть зоологічні колекції в музеях – зокрема, матеріал зібраний репресованими вченими, або знищувався, або вилучалися й переписувалися етикетки – замість репресованого, писали прізвище «дозволеного» науковця.

Через такі дії тоталітарної влади, молоді науковці, отримували вкрай обмежений доступ до літератури, читаючи лише «дозволених» прокомуністичних вчених, через що отримували вкрай обмежене бачення їх сфер досліджень, яке було насамперед спрямоване на возвеличення комунізму. В праці С. І. Білоконя про це зазначено: *«брак інформації робив праці ще молодших вчених дедалі слабшими, адже в кого їм було вчитися? Така практика не могла нарешті не вичерпатися»* [8, с. 126]. Підсумовує наслідки цих часів Л. Шестов: *«знищення духовних підстав і національних традицій – це обрубання генеалогії, демографічного генеративного коріння. Людина стає ніби новонароджена чи після повної амнезії (втрати пам'яті) – гола людина на голій землі»* [8, с. 653].

Післямова. Підсумовуючи викладений матеріал, варто зазначити про нищівні наслідки подій першої половини ХХ ст. для розвитку української науки. За цей період через дві Світові війни, революцію, голодомори та репресії численна когорта вчених загинули, були репресовані або виїхали за кордон. Відбувся колосальний «відтік мізків», що не могло не відобразитися на якості вітчизняної науки. Зокрема, Перша світова війна й революція забрали життя знаних українських науковців, серед яких вчитель і колега В. Г. Аверіна – М. В. Курдюмов (1885–1917) [50]. Далі були голодомори 1920–1930-х рр., які забрали мільйони життів людей, а потім бездарна і примітивна тоталітарна комуністична влада, звинувативши вчених в усіх негараздах, розпочала масові репресії, внаслідок яких українська наука зазнала величезних втрат. Знищено або запроторено за ґрати мало не всю наукову еліту України. Серед біологічної наукової спільноти це спіткало О. А. Янату, В. В. Станчинського, С. І. Медведєва та багатьох інших. Ще не завершилися переслідування науковців, як почалася Друга світова війна, яка забрала життя багатьох знаних вчених, зокрема О. М. Нікольського й Б. С. Вальха. Багато науковців виїхали за кордон, боючись подальших репресій (Н. Т. Осадча-Яната, Д. В. Зайцев, С. Я. Парамонов та інші). Цілий прошарок української інтелігенції майже повністю зник.

Після Другої світової війни комуністичний режим у 1946 р. продовжив свої злочини, створивши новий голодомор, а згодом розпочав нову хвилю репресій, під час яких були закриті низка наукових напрямів й застосовано фізичне або моральне винищення справжніх і видатних вчених. На заміну «старої» наукової школи з усталеними науковими цінностями прийшли бездарні та недолугі комуністи-фанатики і безпринципні псевдонауковці-пристосуванці [33]. Ці «нові» науковці доклали зусиль, щоб науковців «старої» школи забули і їм, на жаль, це вдалося – низка українських вчених повернули з забуття лише з часів Незалежності України.

Водночас, у післявоєнний період поширилася боротьба з проукраїнським населенням (особливо в Західній Україні), зокрема, в наукових та учбових установах вербували працівників або впроваджували службовців НКВС, які не цуралися з галасливими звинуваченнями, наклепами та доносами, лише з метою утримання посади або просування по кар'єрі. Це створило вкрай деструктивні умови в колективах [22; 38].

Через закриття низки наукових журналів в Україні публікації можна було писати в інші країни радянського союзу лише російською, а вцілілі українські журнали – суворо рецензувалися, щоб ніякі «вороги народу» чи «неблагонадійні» не могли взагалі опублікуватися. Окрім того, не можна було цитувати праці репресованих вчених. Натомість поширився плагіат у низці сфер, оскільки науковців майже не лишилося, тому «нові», «народні» й провладні псевдо-науковці лише займалися відвертим плагіатом або профанацією, тому так і не зробили жодних реальних внесків у науку, хоча й досягли вершин у кар'єрі та високих нагород. Окрім того влада вказувала які науки актуальні, а які ні і все більшого поширення отримувало змушення писати статті провладним науковцям.

На жаль, працівники наукових установ здебільшого підкорялися і виконували всі забаганки влади. У результаті цього в середині ХХ ст. не тільки українська, а й вся наука в колишньому СРСР залишалася вкрай відсталою. Але варто зазначити, що деякі керівники давали відпір таким злочинним і антинауковим діям. Зокрема, ректор Харківського університету І. М. Буланкін у післявоєнний період на запити партійного керівництва надати списки так званих шкідників та ворогів комунізму в університеті завжди відповідав: *«Таких в університеті немає!»*. Цим він створив сприятливі умови для наукової діяльності працівників, ще й взявши учня репресованого вченого – С. І. Медведєва [15]. Все ж варто зазначити, що українська наука «трималася» саме на науковцях «старої» школи і їх учнях.

Причому, тоталітарний режим і в другій половині ХХ ст. продовжив нищівну стратегію – за всі роки існування СРСР сповільнився розвиток багатьох напрямів науки (генетики, екології тощо) через заборони й пропагандистські нав'язування. Родичі та нащадки репресованих вчених зазнавали переслідувань, зокрема, в советах створили анкетування, в яких питалося, хто з родичів був репресований та втік за кордон тощо, й найголовніше питання – «соціальне походження», «що зумовлювало всю подальшу долю людини». Після війни додалося питання – чи лишалися і чи були в німецькій окупації [8].

Наслідки нищівної політики комуністів настільки сильно ввійшли в усі галузі суспільства, що навіть зі здобуттям Незалежності в Україні лишився цей тягар тоталітаризму. С. І. Білокінь наголосив, що в Україні зараз *«руїни старої культури і руїни націй. Як колись на руїнах Римської імперії – усім заправляють варвари. Нинішня криміналізація верхів і безпорадність низів – прямий наслідок нищення людської субстанції»* [8, с. 655].

Тому й сумнозвісні «верхи» пишуть у своїх анкетах «директор» або «професор» [8]. А в низці установ залишилися спадкоємці фанатиків-комуністів, які й досі просувають прокомуністичні та проросійські лозунги і намагаються довести, що *«от раніше, при комунізмі, наука була на високому рівні!»*. Саме через таку пропаганду в 1990-і роки виїхало за кордон чимало репресованих вчених або їх нащадків, які були не в змозі лишатися в країні, яка не захотіла і не змогла скинути важкий спадок тоталітаризму. Зокрема, виїхали всі нащадки В. Г. Аверіна. Натомість, в Україну повернулися деякі нащадки репресованих вчених, які тривалий час жили в Сибіру чи деінде в Азії. На жаль, чимало з них, за довгі роки зросійщення, забули причини виселення їх пращурів і стали з захватом ставитися до тоталітаризму та комунізму й ненавидіти Україну.

Post scriptum. За 70 років тоталітарного режиму комуністами було вбито 110,7 млн. людей в СРСР, причому й досі не вказано точні підрахунки, скільки серед них було українців. Були вбиті найкращі представники кожного суспільного класу та соціальної верстви [8]. Це був геноцид українців і нащадки злочинців досі кричать про те, що українці не нація й створили фашизм ХХІ століття – рашизм. Політика возвеличення й всездозволеності росіян за 70 років комунізму не пройшли непомітно.

Попри загибель мільйонів українців у ХХ ст. і наголошення багатьох науковців, що від нашого суспільства лишились уламки знищених класів й панують маргінальні світогляди, українці відроджуються наче фенікс з попелу. На переоцінку нашого світогляду неабиякий вплив має російсько-українська війна, яка триває з 2014 року. Сьогодні, у вигляді повномасштабної війни, пожинаємо плоди забуття і незнання своєї історії і своїх одвічних ворогів та надмірної до них лояльності. Надалі нам, українцям, необхідно пам'ятати, хто наші вороги та про всі їхні страшні злочини, скоєні проти нас у минулому та сучасності, щоб не дозволити їм знову повторитися. Й вже припинити світогляд, висвітлений М. К. Садовським (1856–1933): *«Нашому народові ще потрібні мученики, аби він відчув і зрозумів свою національну правду»* [8, с. 613].

Висновки. В. Г. Аверін був талановитим ученим, який зробив значний внесок у розвиток української науки. Його наукові дослідження в галузі ентомології, орнітології та захисту рослин мають важливе практичне значення. Проте його діяльність була значною мірою обмежена політико-ідеологічними чинниками. Він був жертвою сталінських репресій, а також лисенківщини.

В. Г. Аверін був чесною і порядною людиною й не піддався тиску з боку комуністичної влади. Він не вступив до компартії, не писав наклепів на колег і не возвеличував недолугих політичних керівників.

Попри значні досягнення В. Г. Аверін був майже невідомий в радянському науковому середовищі. Лише з часів Незалежності України почали з'являтися праці про його здобутки.

Важливо наголосити, що В. Г. Аверін був не єдиним українським вченим, який постраждав від тоталітарного режиму. Тисячі українських учених були репресовані, загинули або емігрували. В часи комунізму їхні наукові досягнення замовчувалися або спотворювалися. Важливо пам'ятати про цих людей і їхні досягнення. Їхній досвід є важливим уроком для нас, і ми повинні зробити все можливе, щоб не допустити повторення таких трагедій у майбутньому.

Подяки. Автор висловлює щирі подяки: О. В. Василюку (Київ), Н. Б. Щебетюк (Київ), О. І. Шиндеру (Київ) та Ю. М. Геряку (Львів) – за цінні поради та вчитку публікації; В. П. Лисенко та Д. Д. Юшуку (Харків) за допомогу в пошуку особової справи В. Г. Аверіна. А також світлої пам'яті † В. М. Грамі (Харків) – за надання для опрацювання архіву та поради щодо пошуку важкодоступних видань.

Список використаних джерел та літератури

1. Аверин В. Г. *Cicindela nordmanni* Ghaudoir – эндемик украинской фауны. *Записки Харьковского сельско-хозяйственного института*. 1945. Т. 4. С. 127–130.
2. Аверин В. Г. Список печатных работ доктора сельскохозяйственных наук профессора Харьковского ордена трудового красного знамени сельскохозяйственного института им. В. В. Докучаева Виктора Григорьевича Аверина. Харьков, 1946. 17 с.
3. Аверин В. Г., Островская Е. Н. Птицы Мохначанского бора (экологический очерк). *Укн.*: Результаты научно-исследовательских работ за 1945 год. Харьков, 1946. Вып. 2. С. 61–68.
4. Аверина Г. Ю., Аверина Т. Ю. Юрий Викторович Аверин. *Труды Кривоноцкого заповедника*. 2012. № 2. С. 8–12.
5. Аверин В. Г. Екскурсія на о. Чурюк. *Укн.*: Матеріали охорони природи на Україні. 1928. Т. 1. С. 83–88.
6. Архів Харківського національного університету ім. В. В. Докучаєва. Спр. 18 [Особова справа Аверіна В. Г. (29.04.1930 – 28.11.1955)]. 182 арк.

7. Атемасова Т. А., Кривицкий И. А. Орнитологи Украины. *Библиографический справочник*. 1999. Вып. 1. 286 с.
8. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.
9. Біляшівській М. М. Лев Андрійович та Андрій Іванович Шелюжки – творці колекції метеликів Зоомузею Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Нові штрихи до їхніх життєписів. *Праці Зоологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2002. Т. 2. С. 7–43.
10. Борейко В., Грамма В. Мене зараз все одно не послухають. *Озон*. 1989. № 6. С. 6.
11. Василюк О. Як зміниться клімат, якщо посадити мільярд дерев? Київ–Чернівці: Друк Арт, 2021. 40 с.
12. Вергунов В. А., Щебетюк Н. Б. Історія Української академії сільськогосподарських наук (1956–1962 рр.). Київ: Аграрна наука, 2008. 304 с.
13. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 44346-ФП [Архивное оперативное дело № 5495 с материалами проверки на Станчинского В. В. и Фортунатова Б. К. по ст. 54 УК УССР. 19 октября 1956 г. – 18 декабря 1956 г.]. Том 1. 131 арк.
14. Голікова О. М. Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва в роки окупації міста гітлерівськими військами (1941–1943 рр.). *Історія науки і біографістика*. 2020. № 1. С. 100–139. <https://doi.org/10.31073/istnauka202001-07>.
15. Грама В. М. Степовий науково-дослідний інститут – заповідник «Чапли» (1929–1932 рр.): нові сторінки з історії біоценологічних досліджень в Асканії-Нова: коментарі та післямова до рукопису С. І. Медведєва «Заповідник «Чапли» и его значение в изучении природных условий в степи». *Вісті Харківського ентомологічного товариства*. 2008. Т. 16 (1–2). С. 78–86.
16. Грама В. М. Проблеми створення [біо]бібліографічного словника аграріїв і біологів як складової частини «Документальної пам'яті України». *Укн.*: Сучасні проблеми бібліотечно-бібліографічної справи на Україні. 1992. С. 38–40.
17. Грама В. М., Білинська В. Л., Сулима Я. Д. Відділ біології Харківського обласного Палацу дитячої та юнацької творчості (1934–2000 рр.): бібліографічний покажчик. Харків, 2001. 38 с.
18. Грамма В. Н. Очерк о жизни и научной деятельности профессора Харьковского университета Медведева Сергея Ивановича. *Известия Харьковского энтомологического общества*. 1998. Т. 6 (2). С. 155–163.
19. Григорьев А. Я. Научно-образовательная работа Харьковского зоопарка (история и современность). *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*. 2007. Т. 4 (2–3). С. 24.
20. Довженко О. Сторінки щоденника (1941–1956). Київ, 2004. 384 с.

21. Євтушенко М. Д., Грамма В. М. Зміна парадигми в системі теорії і практики захисту плодкових садів в Україні за сторіччя. Харків, 2011. 126 с.
22. Забужко О. Музей покинутих секретів. Вид. 2-е, доп. Київ: Факт, 2009. 832 с.
23. Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці /для службового користування/. Харків: Видавництво Книжкової Палати УРСР, 1954. 414 с.
24. Зверозомб-Зубовський Є. В. Шкідники сільськогосподарських рослин. Київ–Одеса: Державне видавництво сільськогосподарської літератури УРСР, 1948. 32 таблиці.
25. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 154. 26 арк.
26. Корнєєв В. О. Справжнє життя Сергея Лесного (матеріали до біографії Сергія Яковича Парамонова). *Українська ентомофауністика*. 2014. Т. 5 (1). С. 7–42.
27. Крылова И. И., Богачик Т. А., Рясиков Л. В., Суворов Ю. В. Воспоминания о профессоре-энтомологе Игоре Константиновиче Лопатине. *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*. 2014. Том XI. № 3. С. 20–26.
28. Кучер В., Потильчак О. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни. Київ–Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. 368 с.
29. Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ: Генеза, 2004. 272 с.
30. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.
31. Некрутенко Ю. Нарис історії досліджень денних метеликів України. *У кн.: Денні метелики України*. 2005. С. 191–201.
32. Низовий М. А. Класик українського бібліографознавства. *Вісник книжкової палати*. 1999. № 12. С. 33–38.
33. Онопрієнко В. І. Репресована наука України. Київ: «Знання», 1990. 32 с.
34. Онопрієнко В. І. Історія української науки ХІХ–ХХ століть: навчальний посібник. Київ: Либідь, 1998. 304 с.
35. Особистий архів кандидата біологічних наук В. М. Грами (1937–2020). 6359 арк.
36. Пархоменко В. Період репресій 1930-х років у заповіднику «Асканія-Нова». *У кн.: Асканія-Нова. Антологія публікацій та друкованих видань (1845–1945)*. Т. 6 (1932–1937). Київ, 2023. С. 3–22.
37. Пархоменко В. В. Використання електронних таблиць Excel в історичних дослідженнях для аналізу бібліографічних даних (на прикладі наукової діяльності В. Г. Аверіна). *Історія науки і біографістика*. 2020. № 2. С. 131–148. <https://doi.org/10.31073/istnauka202002-12>.

38. Пархоменко В. В. Віктор Григорович Аверін (1885–1955): життєвий і творчий шлях. *Наука та науковознавство*. 2021. Вип. 4 (114). С. 112–137.
39. Пархоменко В. В. Грама Віктор Микитович: ентомолог, історик, природоохоронець (нарис біографії на честь 83-річчя). Київ-Чернівці: Друкарт, 2019. 96 с.
40. Пархоменко В. В. Михайло Іванович Бережний (1924-2021): ботанік-лісознавець за покликом серця. Чернівці, 2023. 408 с.
41. Солодовникова В. С., Захаренко А. В., Маркова Т. Ю. К истории организации и деятельности Харьковского отделения Украинского энтомологического общества. *Известия Харьковского энтомологического общества*. 1998. Т. 6. Вып. 2. С. 167–172.
42. Спасение культурных ценностей. *Труд*. 1943. № 8 (24.02.1943). Шп. 2.
43. Степанова А. Критика й бібліографія: «Шкідники сільськогосподарських рослин». *Колгоспник України*. 1949. 24 березня. С. 4.
44. Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. Київ: Дух і літера, 2020. 272 с.
45. Ткаченко В. В. Развитие украинской науки в загальносоюзном суспільно-політичному контексті (20-30-ті рр. ХХ ст.). Автореф. дис. ... д. і. н. Київ, 2009. 42 с.
46. Федотова О. О. Цензура друкованих видань в умовах існування різних політичних систем. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 2. С. 171–176.
47. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 28 [Особова справа Аверіна В.Г.]. 2 арк.
48. Чепурда Г. М. «Великий план перетворення природи» (1948–1965 рр.): український вимір. Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2017. 426 с.
49. Шноль С. Э. Герои и злодеи российской науки. Москва, 1997. 463 с.
50. Howard L. O. A history of applied entomology. *Smithsonian miscellaneous collections*. 1931. Vol. 84. 564 p.
51. Weiner D. R. Models of Nature. Ecology, Conservation and Cultural Revolution in Soviet Russia. Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press, 1988. 312 p.

References

1. Averin, V. G. (1945). *Cicindela nordmanni* Ghaudoir – endemik ukrainской fauny [*Cicindela nordmanni* Ghaudoir – an endemic of the Ukrainian fauna (with the description of new forms)]. *Zapiski Harkovskogo selsko-hozyaystvennogo instituta* – Notes of the Kharkov Agricultural Institute, Vol. 4, pp. 127–130 [In Russian].
 2. Averin, V. G. (1946). Spisok pechatnykh rabot doktora selskohozyaystvennykh nauk professora Harkovskogo ordena trudovogo krasnogo znamenii selskohozyaystvennogo instituta im. V. V. Dokuchaeva Viktora
- ПАРХОМЕНКО Віктор*

Grigorevicha Averina [The list of printed works of Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Kharkiv Order of the Red Banner of Labor of the Agricultural Institute named after V. V. Dokuchaev Victor Grigoryevich Averin]. Kharkiv [In Russian].

3. Averin, V. G., & Ostrovskaya E. N. (1946). Ptitsy Mohnachanskogo bora (ekologicheskij ocherk) [Birds of the Mokhnachansky pine forest (ecological essay)]. In book: *Rezultaty nauchno-issledovatel'skih rabot za 1945 god* [Results of research work for 1945]. Kharkov, Issue 2, pp. 61–68 [In Russian].

4. Averina, G. Yu., & Averina, T. Yu. (2012). Yuriy Viktorovich Averin [Yuriy Viktorovich Averin]. *Trudyi Kronotskogo zapovednika* – Proceedings of the Kronotsky Reserve, no. 2, pp. 8–12 [In Russian].

5. Averin, V. G. (1928). Ekskursiya na o. Churyuk [An excursion to island Churiuk]. In book: *Materialy okhorony pryrody na Ukrajinii* [Materials of nature protection in Ukraine]. Vol. 1, pp. 83–88 [In Ukrainian].

6. Archive of V. V. Dokuchaev Kharkiv National University. Unit 18. Personal file of Averin V. G. (29.04.1930 – 28.11.1955), pp. 1–182 [In Ukrainian].

7. Atevasova, T. A., & Krivitsky, I. A. (1999). Ornitologi Ukrainy [Ornithologists of Ukraine]. *Bibliograficheskii spravochnik* – Bibliographic reference book, issue. 1, pp. 1–286 [In Russian].

8. Bylokinj, S. (2017). Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR 1917–1941 rr.: dzhereloznavche doslidzhennia [Mass Terror as a Means of State Governance in the USSR. 1917–1941: Source Study Research]. Kyiv [In Ukrainian].

9. Bilyashiwski, M. M. (2004). Lev Andriiovych ta Andrii Ivanovych Sheliuzhky – tvortsi kolektsii metelykiv Zoomuzeiu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Novi shtrykhy do yikhnikh zhyttiepysiv [Lev A. and Andriy I. Sheljuzhko – the creators of the Lepidoptera collection of the Zoological Museum of Kyiv Taras Shevchenko National University. New facts for their biographies]. *Pratsi Zoolohichnoho muzeiu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka* – Proceedings of Zoological museum of Kiev Taras Shevchenko national university, Vol. 2, pp. 7–43 [In Ukrainian].

10. Boreyko, V., & Gramma, V. (1989). Mene zaraz vse odno ne poslukhaiut [I will still not be listened to now]. *Ozon – Ozone*, no. 6, p. 6 [In Ukrainian].

11. Vasylyuk, O. (2021). *Yak zminytsia klimat, yakshcho posadyty miliard derev?* [How will the climate change if a billion trees are planted?] Kyiv–Chernivtsi: Druk Art [In Ukrainian].

12. Vergunov, V. A., & Shchebetyuk, N. B. (2008). Istoriia Ukrainskoi akademii silskohospodarskykh nauk (1956–1962 rr.) [History of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences (1956-1962)]. Kyiv: Agrarian science [In Ukrainian].

13. State Archives of the Security Service of Ukraine. Fund 6, Inventory 1, Unit 44346-FP. Archival operational case No. 5495 with materials of the

investigation into Stanchinsky V. V. and Fortunatov B. K. under Art. 54 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR. October 19, 1956 – December 18, 1956. Vol. 1, pp. 1–131 [In Russian].

14. Golikova, O. M. (2020). Kharkivskiy natsionalnyi ahrarniy universytet im. V. V. Dokuchaieva v roky okupatsii mista hitlerivskymy viiskamy (1941–1943 rr.) [Kharkiv National Agrarian University named after V. V. Dokuchayev during the occupation of the city by Hitler's troops (1941–1943)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* – History of Science and Biography, no. 1, pp. 100–139 [In Ukrainian].

15. Grama, V. M. (2008). Stepovyy naukovo-doslidnyi instytut – zapovidnyk «Chapli» (1929–1932 rr.): novi storinky z istorii biotsenolohichnykh doslidzhen v Askanii-Nova: komentari ta pisliamova do rukopysu S. I. Medvedieva «Zapovednyk «Chaply» y eho znachenye v yzuchenyy pryrodnykh uslovyi v stepy» [Steppe Scientific Research Institute – Chapli Reserve (1929–1932): new pages from the history of biocenological research in Askania-Nova: comments and afterword to S.I. Medvedev's manuscript «Chapli Reserve and its importance in the study of natural conditions in the steppes»]. *Visti Kharkivskoho entomolohichnoho tovarystva* – Proceedings of the Kharkiv Entomological Society, Vol. 16 (1–2), pp. 78–86 [In Ukrainian].

16. Grama, V. M. (1992). Problemy stvorennja [bio]bibliohrafichnoho slovnyka ahraiiv i biolohiv yak skladovoi chastyny «Dokumentalnoi pamiaty Ukrainy» [Problems of creating a [bio]bibliographic dictionary of agriculturalists and biologists as a component of the «Documentary Memory of Ukraine»]. *In book: Suchasni problemy bibliotechno-bibliohrafichnoi spravy na Ukraini* [Modern problems of library and bibliographic work in Ukraine], pp. 38–40 [In Ukrainian].

17. Grama, V. M., Bilynska, V. L., & Sulima, J. D. (2001). Viddil biolohii Kharkivskoho oblasnoho Palatsu dytiachoi ta yunatskoi tvorchosti (1934–2000 rr.): bibliohrafichni pokazhchyk [Department of Biology of the Kharkiv Regional Palace of Children and Youth Creativity (1934–2000): bibliographic index]. Kharkiv [In Ukrainian].

18. Gramma, V. N. (1998). Ocherk o zhizni i nauchnoy deyatel'nosti professora Harkovskogo universiteta Medvedeva Sergeya Ivanovicha [Essay on the life and scientific activity of Professor of Kharkov University Sergey Ivanovich Medvedev]. *Izvestiya Harkovskogo entomologicheskogo obschestva* – Proceedings of the Kharkov Entomological Society, Vol. 6 (2), pp. 155–163 [In Russian].

19. Grigoryev, A. Ya. (2007). Nauchno-obrazovatel'naya rabota Harkovskogo zooparka (istoriya i sovremennost) [Scientific and educational work of Kharkiv Zoo (history and modernity)]. *Izvestiya Muzeynogo Fonda im. A. A. Braunera* – Proceedings of the Museum Fund. A. A. Brauner, Vol. 4 (2–3), p. 24 [In Russian].

20. Dovzhenko, O. (2004). Storinky shchodennyka (1941–1956) [Diary pages (1941–1956)]. Kyiv [In Ukrainian].

21. Yevtushenko, M. D., & Gramma, V. M. (2011). Zmina paradyhmy v systemi teorii i praktyky zakhystu plodovykh sadiv v Ukraini za storichchia

[Paradigm change in the system of theory and practice of protection of orchards in Ukraine over a century]. Kharkiv [In Ukrainian].

22. Zabuzhko, O. (2009). *Muzei pokynutykh sekretiv* [Museum of abandoned secrets]. Kind. 2nd. Kyiv [In Ukrainian].

23. (1954). *Zvedenyi pokazhchyk zastarilykh vydan, shcho ne pidliahaiut vykorystanniu v bibliotekakh hromadskoho korystuvannia ta knyhotorhovelnii sittsi /dlia sluzhbovoho korystuvannia/* [A consolidated index of outdated editions that are not to be used in public libraries and the bookselling network /for official use/]. Kharkiv: Publishing House of the Book Chamber of the Ukrainian SSR [In Ukrainian].

24. Zverozomb-Zubovsky, E. V. (1948). *Shkidnyky silskohospodarskykh roslyn* [Pests of agricultural plants]. Kyiv-Odesa: State Publishing House of Agricultural Literature of the Ukrainian SSR [In Ukrainian].

25. Institute of Archival Studies of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Fund 139, Inventory 1, Unit 154, pp. 1–26 [In Ukrainian].

26. Korneyev, V. O. (2014). *Spravzhnie zhyttia Serheia Lesnoho (materialy do biohrafii Serhiia Yakovycha Paramonova)* [The Real Life of Sergey Lesnoy (materials for Sergei Yakovlevich Paramonov's biography)]. *Ukrainska Entomofaunistyka – Ukrainska entomofaunistyka*, Vol. 5 (1), pp. 7–42 [In Ukrainian].

27. Krylova, I. I., Bogachik, T. A., Ryasikov, L. V., & Suvorov, Y. V. (2014). *Vospominaniya o professore-entomologe Igore Konstantinoviche Lopatine* [Memories of the entomologist Professor Igor Konstantinovich Lopatin]. *Izvestiya Muzeynogo Fonda im. A. A. Braunera – Bulletin of the A. A. Browner Museum Fund*. Vol. XI, no. 3, pp. 20–26 [In Russian].

28. Kucher, V., & Potylchak, O. (2011). *Ukraina 1941–1944: trahedija narodu za fasadom sviashchennoi vijny* [Ukraine 1941–1944: The tragedy of the people behind the facade of the holy war]. Kyiv–Bila Tserkva: Bilotserkivdruk [In Ukrainian].

29. Kucher, V. I., & Chernega, P. M. (2004). *Ukrajina u Druhij svitovij vijni (1939–1945)* [Ukraine in World War II (1939-1945)]. Kyiv: Heneza [In Ukrainian].

30. (2012). *Natsionalne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy* [The National Question in Ukraine in the 20th – early 21st century: historical essays]. Kyiv: Nika-Tsentr [In Ukrainian].

31. Nekrutenko, Yu. (2005). *Narys istorii doslidzhen dennykh metelykiv Ukrainy* [Essay on the history of studies of day butterflies of Ukraine]. *Denni metelyky Ukrainy – Day butterflies of Ukraine*, pp. 191–201 [In Ukrainian].

32. Nyzovyj, M. A. (1999). *Klasyk ukrainskoho bibliohrafoznavstva* [A classic of Ukrainian bibliography]. *Visnyk knyzhkovoї palaty – Bulletin of the Book Chamber*, no. 12, pp. 33–38 [In Ukrainian].

33. Onoprienko, V. I. (1990). *Represovana nauka Ukrainy* [Repressed science of Ukraine]. Kyiv: «Znannia» [In Ukrainian].

34. Onoprienko, V. I. (1998). *Istoriia ukrainskoi nauky XIX–XX stolit: navchalnyi posibnyk* [History of Ukrainian science of the 19th and 20th centuries: a study guide]. Kyiv: Lybidj [In Ukrainian].

35. *Osobystyi arkhiv kandydata biolohichnykh nauk V. M. Gramy (1937–2020)*. [In Ukrainian].

36. Parkhomenko, V. (2023). Period represij 1930-kh rokiv u zapovidnyku «Askaniia-Nova» [The period of repression in the 1930s in the Askania-Nova Reserve]. *In book: Askaniia-Nova. Antolohija publikatsij ta drukovanykh vydan (1845–1945). T. 6 (1932–1937)* [Askania-Nova: Anthology of Publications and Printed Editions (1845–1945), Volume 6 (1932–1937)]. Kyiv, pp. 3–22 [In Ukrainian].

37. Parkhomenko, V. V. (2020). Vykorystannia elektronnykh tablyts Excel v istorychnykh doslidzhenniakh dlia analizu bibliohrafichnykh danykh (na prykladi naukovoi dijalnosti V. G. Averina) [Use of Excel electronic spreadsheet for bibliographic data analysis in historical research (the case of V. G. Averin's scientific work)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka – History of Science and Biographical Studies*, no. 2, pp. 131–148 [In Ukrainian].

38. Parkhomenko, V. V. (2021). Viktor Hryhorovych Averin (1885–1955): zhyttievyi i tvorchyi shliakh [Viktor Grygorovych Averin (1885–1955): life and creative path]. *Nauka ta naukovoznavstvo – Science And Science of Science*, Vol. 4 (114), pp. 112–137 [In Ukrainian].

39. Parkhomenko, V. V. (2019). Grama Viktor Mykytovych: entomolog, istoryk, pryrodookhoronets (narys biografii na chestj 83-richchia) [Grama Viktor Mykytovych: entomologist, historian, conservationist (biographical essay in honor of the 83rd anniversary)]. Kyiv-Chernivtsi: Drukart [In Ukrainian].

40. Parkhomenko, V. V. (2023). Mykhailo Ivanovych Berezhnyi (1924-2021): botanik-lisoznavec za poklykom sertsia [Mykhailo Ivanovych Berezhnyi (1924-2021): Botanist-Forest Scientist by the Call of the Heart]. Chernivtsi [In Ukrainian].

41. Solodovnikova, V. S., Zakharenko, A. V., & Markova, T. Yu. (1998). K istorii organizatsii i deyatelnosti Harkovskogo otdeleniya Ukrainskogo entomologicheskogo obschestva [On the history of organization and activity of the Kharkiv branch of the Ukrainian Entomological Society]. *Izvestiya Harkovskogo entomologicheskogo obschestva – Proceedings of the Kharkiv Entomological Society*, Vol. 6, issue 2, pp. 167–172 [In Russian].

42. Spasenie kulturnykh tsennostey [Saving Cultural Values]. (1943). *Trud – Trud*. No. 8 (February 24, 1943). Page 2 [In Russian].

43. Stepanova, A. (1949). Krytyka y bibliohrafiia: «Shkidnyky silskohospodarskykh roslyn» [Critique and Bibliography: «Pests of Agricultural Crops»]. *Kolhospnyk Ukrainy – Collective farmer of Ukraine*. (24 March), p. 4 [In Ukrainian].

44. Stiazhkina, O. (2020). Rokada: chotyry narysy z istorii Druhoi Svitovoi [Rokada: four essays on the history of the Second World War]. Kyiv: Dukh i litera [In Ukrainian].

45. Tkachenko, V. V. (2009). Rozvytok ukrainskoi nauky v zahalnosoiuznomu suspilno-politychnomu konteksti (20-30-ti rr. XX st.) [Development of Ukrainian Science in the Overall Socio-Political Context of the Soviet Union (1920s–1930s)]. Doctoral dissertation. Kyiv [In Ukrainian].

46. Fedotova, O. O. (2013). Tsenzura drukovanykh vydan v umovakh isnuvannia riznykh politychnykh system [Censorship of Printed Publications in the Conditions of Different Political Systems]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv* – Bulletin of the National Academy of Cultural and Arts Management, no. 2, pp. 171–176 [In Ukrainian].

47. Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine. Fund 166, Inventory 12, Unit 28. Personal file of Averin V. G. 2 pages [In Russian].

48. Chepurda, H. M. (2017). «Velykyi plan peretvorennia pryrody» (1948–1965 rr.): ukrainskyi vymir [«The Great Plan for the Transformation of Nature» (1948–1965): the Ukrainian Dimension]. Doctoral dissertation. Cherkasy [In Ukrainian].

49. Shnolj, S. E. (1997). Geroi i zlodei rossiyskoy nauki [Heroes and Villains of Russian Science]. Moscow [In Russian].

50. Howard, L. O. (1931). A History of Applied Entomology. Smithsonian Miscellaneous Collections. Vol. 84 [In English].

51. Weiner, D. R. (1988). Models of Nature: Ecology, Conservation, and Cultural Revolution in Soviet Russia. Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press [In English].

Рецензенти:

В. І. Кучер, д. і. н., проф.;

О. Я. Пилипчук, д. біол. н., проф.

Надійшла до редакції: 16.11.2023 р.